

के.के.एच. आबड कला, एस.एम.जी.एल.लोढा वाणिज्य
व एस.पी.एच.जैन विज्ञान महाविद्यालय चांदवड
जि.नाशिक (महाराष्ट्र राज्य)

लघुसंशोधन प्रबंध
(Minor Research Project)

महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत राजची भूमिका चांदवड पंचायत
समितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

Role of Panchayati Raj in the Development of
Maharashtra: A Case study of Panchayat Smiti
Chandwad (Nashik)

समर्पण
विद्यापीठ अनुदान आयोग (U.G.C.)

सादरकर्ते
प्रा.श्रीमती जाधव व्ही.आर.
(राज्यशास्त्र विभागप्रमुख)

मनोगत

सन २०११-२०१२ या शैक्षणिक वर्षात विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडे लघुसंशोधनाचा प्रस्ताव सादर केला होता. लघुसंशोधनाचा विषय (Minor Research Project) “महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत राजची भूमिका: चांदवड पंचायत समितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन” (Role of Panchayat Raj in the Development of Maharashtra : A case study of Panchayat Samiti Chandwad (Nashik)) असा घेतला. दि. ३० ऑगस्ट २०१२ रोजी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने माझ्या प्रस्तावास मान्यता दिली. त्यांचे मनापासून मी आभार मानते.

पंचायत राजच्या माध्यमातून महाराष्ट्राचा विकास कसा झाला. विकास योजनांचा निर्णयप्रक्रियेवर कोणता प्रभाव पडतो. विकास योजनांचा लाभ कोणत्या घटकांपर्यंत व किती प्रमाणात हे समजून घेण्यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे. तसेच या योजना ग्रामीण भागापर्यंत किती प्रमाणात पोहचतात त्यांचे प्रभाव व स्वरूप कसे याचा शोध घेणे हा हेतू या संशोधनामागील होता.

नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड तालुका हा आर्थिकदृष्ट्या कायमच मागासलेला आहे. म्हणून चांदवड तालुक्याच्या विकासात पंचायत समितीची भूमिका महत्वाची आहे. पंचायत समितीची विकासातील भूमिका अभ्यासत असतांना चांदवड तालुका ही संशोधनाची कार्यक्षेत्र निश्चित करून २००४ ते २००९ या पाच वर्षांच्या कालखंडातील विकास कार्यक्रमांची निर्णय प्रक्रिया व कार्यवाहीचे अध्ययन केले आहे.

या लघुसंशोधनासाठी आवश्यक असणारी शासकीय माहिती चांदवड पंचायत समितीचे पदाधिकारी, अधिकारी व कर्मचारी वर्ग यांनी मला वेळोवेळी उपलब्ध करून दिली. त्या माहितीच्या आधारे प्रश्नावली तयार केली व ती प्रश्नावली लाभार्थींकडून भरून घेतली. त्यामुळे मला संशोधन समस्येतील अनेक

प्रश्नांची उकल झाली. ते माझ्या लघुसंशोधनात आलेले आहे. ही माहिती मिळाली म्हणून मी हे लघुसंशोधन पूर्ण करू शकले. त्याबद्दल मी चांदवड पंचायत समितीच्या सभापती सौ. मंगलाताई बर्डे, उपसभापती श्री. अनिल काळे, गटविकास अधिकारी श्री. चंद्रकांत ताटे व प्रभारी गटविकास अधिकारी बागुल साहेब, तसेच इतर कर्मचारी वृद्ध यांची मी ऋणी आहे.

या संशोधन कामासाठी आमच्या संस्थेच्या प्रबंध समितीचे अध्यक्ष श्रीमानसा बेबीलालजी संचेती, उपाध्यक्ष श्रीमानसा अजितभाऊ सुराणा तसेच आमच्या महाविद्यालयाचे समन्वयक श्रीमानसा कांतीलालजी बाफणा, श्रीमानसा महावीरभाऊ पारख इत्यादींनी प्रेरणा दिली. त्यांची मी शतशः आभारी आहे.

लघुसंशोधन प्रस्ताव मांडतांना प्राचार्य डॉ. श्रीनिवास जोशी यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. तसेच हे काम करत असतांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.जी.एच. जैन यांनी वेळोवेळी सहकार्य केले. त्यांची मी विशेष ऋण व्यक्त करते. तसेच माझे सहकारी प्रा. दत्ता शिंपी, डॉ. सुरेश पाटील, प्रा. पी.आर.सोहनी, प्रा. ए.ए.वकील, प्रा.आर.जे.इंगोले, प्रा. टी.वाय.चांदवडकर, प्रा. सी.के.कुदनर, प्रा.एन.पी.जैन, प्रा. देवेंद्र दगडे, प्रा. राहुल अहिरराव, ग्रंथपाल एस.एस.ठाकरे यांच्या सहकार्याबद्दल आभारी आहे.

तसेच माझ्या कामासाठी राज्यशास्त्र विभागातील प्रा. प्रदीप वेताळ, प्रा. संजय कोळी यांनी योगदान दिले. तसेच प्रा. मनोज पवार, प्रा. भिला भामरे, प्रा. दिपक केदारे, प्रा. कैलास सलादे, प्रा. विद्या सुर्वे, प्रा. आरती छाजेड, व इतर सहकारी प्राध्यापक, प्राध्यापकेतर व कर्मचारी वर्ग ह्या सर्वांचे मी मनपूर्वक ऋण व्यक्त करते.

लघुसंशोधन प्रबंध संगणीकृत करण्याचे काम माजी विद्यार्थी श्री. योगेश देशमाने व सौ.रूपाली देशमाने यांचे मी ऋणनिर्देश करते.

विद्यापीठ आयोगाने हा शोध प्रबंध सादर करण्याची संधी मला प्राप्त करून दिली त्याबद्दल पुन्हा सर्व मान्यवरांचे व पदाधिकाऱ्यांचे मी ऋण व्यक्त करून माझे मनोगत थांबविते.

अनुक्रमणिका

अ.नं	तपशिल	पृष्ठ क्र.
प्रकरण १ ले	<u>ग्रामीण विकास योजना आणि कार्यक्रम</u> १.१ प्रस्तावना १.२ विकास १.३ ग्रामीण विकास संकल्पना १.४ ग्रामीण विकासाची व्याप्ती १.५ ग्रामीण विकासासंबंधीचे दृष्टीकोन १.६ ग्रामीण विकासासाठी स्वातंत्र्योत्तर भारतीयांचे प्रयत्न १.७ ग्रामीण विकास आणि पंचवार्षिक योजना १.८ भारतीय संविधान आणि ग्रामीण विकास योजना १.९ ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन	१ ते ३०
प्रकरण २ रे	<u>पंचायती राज आणि ७३ वी घटनादुरुस्ती</u> २.१ प्रस्तावना २.२ पंचायत राज संकल्पना २.३ स्थानिक स्वराज्य शासनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी २.३.१ प्राचीन कालखंड २.३.२ ब्रिटीश कालखंड २.४ स्वातंत्र्यानंतरचे भारतातील पंचायत राज २.४.१ स्वातंत्र्यानंतरचे सामुहिक विकास योजना २.४.२ बलवंतराय मेहता समिती	३१ ते ७०

	<p>२.४.३ अशोक मेहता समिती</p> <p>२.५ महाराष्ट्रातील पंचायत राज</p> <p>२.५.१ वसंतराव नाईक समिती</p> <p>२.५.२ ल.ना. बोंगीरवार समिती</p> <p>२.५.३ प्राचार्य पी.बी. पाटील समिती</p> <p>२.६ महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेची रचना</p> <p>२.६.१ जिल्हा परिषद</p> <p>२.६.२ पंचायत समिती</p> <p>२.६.३ ग्रामपंचायत</p> <p>२.७ ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि पंचायत राज</p> <p>२.८ ७३ व्या घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया</p> <p>२.९ ७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता</p> <p>२.९.१ महिला सबलीकरणासाठी</p> <p>२.९.२ पंचायत राज संस्थामधील उणिवा दुर करण्यासाठी</p> <p>२.९.३ सामाजिक न्यायासाठी</p> <p>२.९.४ लोकशाहीचा विकास</p> <p>२.१० ७३ व्या घटनादुरुस्तीतील तरतुदी आणि अंमलबजावणी</p> <p>संदर्भसूची</p>	
प्रकरण ०३ रे	<p>३.१ नाशिक जिल्हा</p> <p>३.१.१ भौगोलिक स्थान</p> <p>३.१.२ आर्थिक परिस्थिती</p> <p>३.१.३ ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थान</p>	७१ ते ८९

	<p>३.१.४ सामाजिक परिस्थिती</p> <p>३.१.५ राजकीय परिस्थिती</p> <p>३.२ चांदवड तालुका</p> <p>३.२.१ भौगोलिक स्थान</p> <p>३.२.२ ऐतिहासिक आढावा</p> <p>३.२.३ आर्थिक परिस्थिती</p> <p>३.२.४ सामाजिक परिस्थिती</p> <p>३.२.५ राजकीय परिस्थिती</p> <p>३.२.६ चांदवड पंचायत समितीतील गावे</p> <p>३.२.७ पंचायत समितीचे प्रशासकीय विभाग त्यांची संरचना</p> <p>संदर्भसूची</p>	
प्रकरण ४ थे	<u>संशोधन पद्धती</u> प्रस्तावना ४.१ विषयाचे महत्व ४.२ अभ्यासाची कार्यकक्षा ४.३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये ४.४ अभ्यासाचे गृहितके ४.५ संशोधन आराखडा ४.६ नमुना निवड ४.७ तथ्य संकलनाचे मार्ग	९० ते १०१

	४.८ संशोधन समस्या सुत्रण ४.९ प्रकरण योजना संदर्भसुची	
प्रकरण ५ वे	<u>माहिती विश्लेषण</u> प्रस्तावना :- लाभार्थ्यांची सर्वसामान्य माहिती :-	१०२ ते ११८
प्रकरण ६ वे	<u>निष्कर्ष व शिफारशी</u> प्रस्तावना :- निष्कर्ष शिफारशी	११९ ते १२७
परिशिष्टे	प्रश्नावली फोटो संग्रह	१२८ ते १३२

प्रकरण १ ले

ग्रामीण विकास योजना आणि कार्यक्रम

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विकास
- १.३ ग्रामीण विकास संकल्पना
- १.४ ग्रामीण विकासाची व्याप्ती
- १.५ ग्रामीण विकासासंबंधीचे दृष्टीकोन
- १.६ ग्रामीण विकासासाठी स्वातंत्र्योत्तर भारतीयांचे प्रयत्न
- १.७ ग्रामीण विकास आणि पंचवार्षिक योजना
- १.८ भारतीय संविधान आणि ग्रामीण विकास योजना
- १.९ ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन

संदर्भ :-

१.१ प्रस्तावना :-

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात विकास हा महत्वाचा भाग असतो. विकास म्हणजे परिवर्तन, प्रगती, सामाजिक राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक वाटचाल वै होय. परिवर्तन हा जीवनाचा आधार आहे. कोणत्याही विकासात आर्थिक प्रगती महत्वाची ठरते, सर्वांगीण विकास या अर्थाने विकास या शब्दाचा विचार महत्वाचा ठरतो.

विकास या कल्पनेत व्यक्तींची सर्वांगीण प्रगती म्हणजेच व्यक्तीला विकासाची स्थिती उपलब्ध करून देणे. त्यासाठी प्रत्येक भागाचा विकास आवश्यक ठरतो. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास स्थानिक विकासात असतो. भारताच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास हा महत्वाचा भाग आहे. भारत हा विकसनशील देश आहे. जवळजवळ ७२% लोकसंख्या खेड्यात आहे. म्हणून देशाच्या एकूण विकासात ग्रामीण विकासाला महत्त्व प्राप्त होते स्वातंत्र्यानंतर भारतात विकासाच्या दृष्टीने ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देवून सामुदायीक विकास

आणि पंचायतराजच्या माध्यमातून अनेक विकासकार्यक्रम राबवले जातात. भारतात “ग्रामीण विकास” या संकल्पनेला म.गांधीजींच्या विचारांपासून खऱ्या अर्थाने सुरवात झाली म.गांधीजींच्या मते जोपर्यंत खेड्यांचा विकास होत नाही. तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. या सर्व परिस्थितीचा विचार करूनच ग्रामीण विकासाच्या धोरणाला अनुसरूनच प्रथम पंचवार्षिक योजनेत कृषीविकासाला प्राधान्य देण्यात आले. पंतप्रधान पंडीत नेहरु, लालबहादुर शास्त्री, श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी ग्रामीण विकासाला अधिक चालना दिली. सर्वोदयी नेते जयप्रकाश नारायण यांच्या समग्र क्रांतीने ग्रामीण विकास संकल्पनेला एक प्रकारे बळ प्राप्त करून दिले. १९७० च्या दशकात ग्रामीण विकासासंबंधी विचार करण्यास आणि बनविण्यास अधिक भर दिला ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण विकासाला अधिक महत्त्व दिले त्याच बरोबर अटल बिहारी वाजपेई यांच्या कार्यकाळात देखील ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात आल्या एकंदरीत सामुदायीक विकासकार्यक्रमांतर्गत गावाच्या पायाभूत विकासाला प्राधान्य देवून जागृती केल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण विकासाच्या सोयीसाठी क्षेत्रीय वर्गीकरण करूनच विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला विविध दृष्टीकोनातून तांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, विकास होण्यासाठी शासनाने योजना राबविणे देखील आवश्यक होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने अनेक प्रयत्न केलेत. उदा.सर्वोदयी योजना, भूदान व ग्रामदान चळवळ, सामुदायीक विकास कार्यक्रम राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना इ.

भारतात ग्रामीण विकासात पंचवार्षिक योजना देखील महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. पंचवार्षिक योजनांतर्गत विविध प्रकल्प, योजना, कार्यक्रम राबविण्यात आले. व ह्याचा पंचवार्षिक योजनेपर्यंत ग्रामीण विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात सर्वस्वी यश मिळाले नसले तरी, विकास साधण्याचा प्रयत्न झाला आहे. त्यात चांगली सफलता प्राप्त होण्यासाठी ग्रामीण विकासासाठी विकास योजना अधिक पारदर्शक असल्या पाहिजेत.

भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांप्रमाणे शासनाने आपली धोरणे, योजना, व कार्यक्रम तयार करून ग्रामीण विकास विकास साधण्याचे कार्यक्रम अंमलात आणावेत त्याशिवाय कल्याणकारी राज्य निर्माण होणार नाही. ग्रामीण व गरीब लोकांसाठी शासनाने विकासविषयक आणि कल्याणकारी योजना राबविल्या असल्या तरी पाहीजे तसा ग्रामीण विकास झालेला नाही. योग्य विकास झाला तर भारतात एक अभूतपूर्व क्रांती होईल, त्यासाठी पुन्हा नवीन धोरणे, कार्यक्रम राबवून ग्रामीण विकास करता येईल.

१.२ विकास :-

विकास हा शब्द आपल्या परिचयाचा आहे. विकास हे प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचे उद्दिष्टे आहे. व्यक्तीचे जीवन सुखी होण्यासाठी व आयुष्य सुरक्षित राहण्यासाठी विकासाचे उद्दिष्टे असणे आवश्यक मानले जाते. आपल्या सभोवतालच्या वातावरणात विकास घडत असतो ती सुखसमृद्धीची गुरुकिल्ली समजली जाते. आपला विकास आपल्या उद्दिष्टांनुसार होत असेल तर त्यातच आपले कल्याण आहे. विकास या अर्थाने आपले सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक वाटचालही निश्चित होत जाते.

विकास आणि प्रगती दोन्ही कल्पना एकाच अर्थाच्या आहेत. विकासात प्रगती अभिप्रेत असते. या दोन्ही कल्पना समाजात आदर्श मानले जातात. समाज या आदर्शाच्या मागे जात असतो. यात जर आर्थिक विकास असा त्याचा अर्थ असेल तर त्यात आर्थिक प्रगती अभिप्रेत असते. जर विकासाचा अर्थ सामाजिक असेल तर त्यात सामाजिक प्रगती अभिप्रेत असतेच पण जेव्हा आपणास आर्थिक विकास हा सामाजिक सुसवादास कारणीभूत होतांना आढळत नाही. तेव्हा यासाठी आपणास विकास या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करून घेतला पाहीजे विकास केवळ आर्थिक प्रगती या अर्थानेच वापरला जात नाही तर सर्वांगीण विकास या अर्थानेच वापरला जातो.

विकास या कल्पनेत माणसाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय अंगाचा विकास हा विचार असणारच आहे. शहरीकरण, आधुनिकीकरण औद्योगिकीकरण इ. मुळे तसेच वैज्ञानिक तांत्रिक बाबींमुळे हे स्वरूप बरेच गुंतागुंतीचे झाले आहे. हे खरेच आहे पण मानवी गरजा, इच्छा, आकांक्षा यांना वगळून विकासाचा विचार करणे चुकीचे ठरेल. अनेक तपशिल घेवून आज अनेक प्रारूपे तयार आहेत पण त्यात माणसाच्या कल्याणाचा विचार जास्त अधिक असेल तोच उपयुक्त ठरणार आहे. विचार केंद्रीकरणाचा असेल किंवा शहरीकरणाचा असेल त्यात जर सर्वांगीण विकासाचा विचार नसेल तर तो स्वीकारार्ह असणार नाही. प्रत्येक समाजाच्या रचनेवर व एकंदर न्यायाच्या स्वरूपावर तो अवलंबून असेल विकेंद्रीत समाज किंवा ग्रामीण विकास हा एकंदर मानवी मुल्यांवर अवलंबून असणार ग्रामीण विकास हा एकंदर समाजाचा विकासाचा एक भाग असणार विकासाचे चित्र हे केवळ आर्थिक वृद्धीचे रुढ अर्थाने ज्ञात असे चित्र असणार नाही तर तो सर्वांच्या हिताचा विचार असणार आहे.

१.३ ग्रामीण विकास संकल्पना :-

भारत एक विकसनशील देश असून जवळपास ७२% लोकसंख्या खेड्यात राहाते त्यातून देशाच्या विकासात ग्रामीण विकासाला महत्व प्राप्त होते. जर भारताला विकसित देश बनवायचे असेल तर ग्रामीण विकासाला प्राधान्यक्रम दिलाच पाहिजे. अनेक पंचवार्षिक योजनात ग्रामीण विकासासंबंधी कार्यक्रमांना विशेष महत्व दिले आहे. सामुदायीक विकास आणि पंचायतराजच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम राबवले जात आहे.

१. “थोडक्यात भारत गावांचा देश आहे. आणि शेवटी ग्रामीण विकास हाच भारताचा विकास होवू शकतो. आणि हेच एक महत्वपूर्ण सर्वमान्य तसेच स्वयंमसिद्ध तथ्य आहे, वास्तव आहे.”

२. ग्रामीण विकास एक लवचिक संकल्पना आहे. तिचा लोक आपली बौध्दीक कुवतीनुसार आणि आवश्यकतेनुसार अर्थ लावतात. प्रत्यक्षात मात्र ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांसाठी ग्रामीण विकास कार्यक्रमांना प्राथमिकता देणे म्हणजे विकास होय. ग्रामीण विकास कार्यक्रमात कृषिविकास, ग्रामीण आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण साधने यात सुधारणा, ग्रामीण गृहनिर्माण, राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे विविध ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी करणे व त्याद्वारे लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे इ. समावेश होतो.

३. थोडक्यात ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास अर्थात सामाजिक, आर्थिक राजकीय, भौगोलिक व प्रशासकीय विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ग्रामीण विकास हा एक अशी संकल्पना आहे की समजणे सोपे आहे. परंतू परिभाषित करणे कठीण आहे.

४. ग्रामीण विकास हा शब्द ग्रामीण आणि विकास या दोन शब्दांचा बनलेला आहे. त्याचा आशय गावाच्या समग्र विकासाशी संबंधित आहे. असा एक समुदाय जो निश्चित संख्येने ग्रामीण क्षेत्रात राहतो. त्याला गाव असे म्हणतात त्या गावाचा विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

जागतिक बँकेच्या विकासनीती १९७५ नुसार “ग्रामीण विकास अल्पभूधारक सिमांत शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर यांच्या सामाजिक आर्थिक जीवनात सुधारणा घडवून आणणे.”

५. जी पार्थसारथी यांच्या मते, “ग्रामीण विकासाचा संबंध मानवी आणि भौतीक साधनांचा सदुपयोग करून, गरिबांच्या राहणीमानात सुधारणा करणे व त्यांचा जीवनस्तर उंचावणे हा आहे. यासाठी पैसा आणि तंत्रज्ञान यांचा चांगला उपयोग व गरिबांची सक्रिय भागीदारी आवश्यक असते.”

६. अंकर देशमंड याच्या मतानुसार, ग्रामीण विकास प्रक्रिया, ग्रामीण क्षेत्रातील कृषी व्यापार, पशुपालन, मत्स्यपालन, ग्रामीण उद्योग आणि भौतीक साधनांचा

ग्रामीण जनतेचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी तसेच त्यांची सक्रीय भागीदारी, व्यूहरचना नीती व कार्यक्रम यांचा समन्वय आहे.”

७. विनोबा भावे यांच्या मतानुसार “गावाची लक्ष्मी पाच मार्गांनी शहराकडे जाते ते मार्ग म्हणजे बाजार, विवाह, सावकार, सरकार, व व्यसन, हे पाच मार्ग अडविल्या शिवाय गावांची लक्ष्मी गावात थांबविता येणार नाही. गावाला गोकूळ बनवावे लागेल तरच ग्रामीण अर्थव्यवस्था आदर्श गाव उभा करू शकेल.”

८. उमा लैली यांच्या मते “ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या अनेक कमी उत्पन्न भारतातील लोकांच्या जीवनस्तरात किंवा राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे तसेच त्यांच्या विकासकामाला आत्मनिर्भर बनविणे होय.”

वरील अनेक विचारवंतांच्या व्याख्येवरून ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेविषयी पूढील निष्कर्ष मांडता येतील.

निष्कर्ष :-

१) ग्रामीण म्हणजे ज्यांचा व्यवसाय सामाजिक संघटन आणि राहणीमानाची शैली गैरशहरी आहे. व मुख्य व्यवसाय शेती किंवा शेतीवर आधारित आहे.

२) विकास म्हणजे तांत्रिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक इ. क्षेत्रातील प्रगती किंवा वाढ होय या वरून ग्रामीण विकास म्हणजे-

अ) ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होय.

ब) शहरी क्षेत्राबरोबर राहणाऱ्या लोकांचा जीवनस्तर उंचावल्यास व त्यांना किमान आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा सामुहीक प्रयत्न होय.

३) ही एक व्यापक संकल्पना असून जी संपूर्ण समाजाचा समग्र विकास करण्याशी संबधीत आहे. यामध्ये आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायाच्या योजना अधिक महत्वपूर्ण असतात.

४) विकासप्रक्रिया ही सतत चालणारी आहे. की जी अनेक क्षेत्र आणि विभागाकडून सामुहिक प्रयत्नाद्वारे संचलित केली जाते.

- ५) ग्रामीण विकासाचा केंद्रबिंदू निर्धानता, निवारण, कृषीविकास, श्रमिक शेतकरी, अल्पभूधारक शेतकरी यांच्या समस्यांवर केंद्रीत झाला आहे.
- ६) ही संकल्पना समाजाच्या पारंपारीक प्रवृत्तीच्या ठिकाणी एक नियोजित वैज्ञानिक समयानुकूल तसेच बहुआयामी प्रवृत्तीची स्थापना करते.
- ७) सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व भौतिक विकासाच्या उद्देशाने नियोजित पध्दतीने परिवर्तन घडवून आणणे ही ग्रामीण विकास प्रशासनाची रणनीती आहे.
- ८) ग्राम व ग्रामवासियांची सभ्यता आणि संस्कृती सुशोभीत ठेवून त्यांना आधुनिक समाजाचा मुख्य प्रवाहात आणणे. व स्वाभीमान पुर्वेक जीवन जगण्याचा स्तर प्राप्त करून देणे हे ग्रामीण विकासाचे प्रमुख लक्ष्य आहे.

भारतात “ग्रामिण विकास” या संकल्पनेच्या सुसूत्रीकरणाला महात्मा गांधीच्या या विधानापासून सुरुवात झाली की “भारत खेडयांचा देश आहे. भारताचा आत्मा खेडयात निवास करतो जोपर्यंत खेडयांचा विकास होणार नाही. तोपर्यंत देशात विकास होणार नाही.”

ग्रामीण विकासाच्या या धोरणाला अनुसरूनच प्रथम पंचवार्षिक योजनेत कृषीविकासाला सर्वाच्च प्राधान्य देण्यात आले होते. परंतु पंडीत नेहरू नंतर पंतप्रधान पदावर आलेल्या लालबहादुर शास्त्री यांनी “जय जवान जय किसान” हा नारा देवून कृषी विकास म्हणजेच ग्रामीण विकासाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी हा ग्रामीण विकासाचा मार्ग प्रशस्त केला. महान सर्वोदयी नेते श्री जयप्रकाश नारायण यांच्या समग्र क्रांतीच्या आव्हानाने ग्रामीण विकास संकल्पनेला अप्रत्यक्ष रुपाने बल प्रदान केले. ग्रामीण अर्थतज्ञ व माजी पंतप्रधान श्री चरणासिंह यांच्या ग्रामीण विकासासंबंधी दृढविचारांनी १९७० च्या दशकात प्रकाशकांना आणि राजनीतीतज्ञांना ग्रामीण विकासासंबंधी विचार करण्यास आणि योजना बनविण्यास भाग पाडले होते. माजी पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांनी आपल्या कार्यकालात ग्रामीण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्थेच्या

सुधारणेवर विशेष भर दिला होता. पंचायतराज संबंधी झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या कार्यकालात सुरवात झाली होती. माजी पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी ग्रामीण विकासासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्तीला मंजूरी मिळवली. माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेई यांच्या कार्यकाळात पंतप्रधान ग्रामसडक, योजना राष्ट्रीय पेयजल योजना इ. योजना ग्रामीण विकासासाठी राबविल्या गेल्या. पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या कार्यकाळात माहिती अधिकार अधिनियम २००५, रोजगार हमीयोजना, २००५ व इतर अनेक जुन्या व नवीन ग्रामीण विकासाच्या योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. अकरा पंचवार्षिक योजनापैकी बहुतांश योजनांमध्ये ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले होते. इ.स. २००० नंतर सामुदायिक विकास कार्यक्रमांतर्गत गावाच्या पायाभूत विकासाला प्राधान्यक्रम देवून समुदायामध्ये विकासासाठी जनजागृती केली जात असल्याचे दिसून येते.

१.४ ग्रामीण विकासाची व्याप्ती :-

ग्रामीण विकास हा एक विस्तृत आणि व्यापाक विषय आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी त्याच्या व्याप्तीचे किंवा अभ्यासक्षेत्राचे चार भागात वर्गीकरण करता येईल.

१) कृषी आणि सहाय्यक क्रिया :-

ज्यांतर्गत कृषी, पशुपालन डेअरी, उद्योग, कृषीव्यापार, मत्स्यपालन, कुकूटपालन, खाण व उत्खनन, पर्यावरण इ. चा समावेश होतो.

२) ग्रामीण उद्योग :-

या अंतर्गत खादी हातमाग लोह, तांबे, पितळ, माती यांची भांडी तयार करणे गुळ, खांडसरी उद्योग, तेलघाणा, शेती अवजारे निर्मिती इ. समावेश होतो.

३) समाजिक सेवा :-

याअंतर्गत शिक्षण, आरोग्यतपासणी व उपचार, कुटूंबकल्याण पाणीपुरवठा, विद्युतपुरवठा, जलनिस्सारण, साफसफाई, पर्यावरण, संरक्षण इ. चा समावेश होतो.

४) पायाभूत सुविधा :-

यामध्ये रस्ते, पर्यावरण, संचार, बँकिंग विमा, सहकारी संस्था इ. चा समावेश होतो.

वरीलप्रमाणे ग्रामीण विकासाची चार प्रमुख अंगे आहेत. या चार क्षेत्रांचा विकास केला तर भारत देश एक सुजलाम, सुफलाम आणि वैभवशाली देश बनू शकतो त्यामुळे गरिबी आणि दारिद्री कमी होईल. आणि ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे साध्य होतील.

१.५ ग्रामीण विकासासंबंधी दृष्टीकोन :-

आर्थिक विकासासाठी भारत सरकारद्वारे अनेक प्रयत्न केले आहेत. त्यांचे जेष्ठ विचारवंत होशियार सिंग यांनी खालील दृष्टीकोनामध्ये वर्गीकरण केले आहेत.

१) बहुउद्देशीय दृष्टीकोन :-

भारतात ग्रामीण विकासाची संकल्पना बहुउद्देशीय दृष्टीकोनातून सुरु झालेली आहे. उदा. १९५२ साली सुरु झालेला सामुदायीक विकास कार्यक्रम या दृष्टीकोनात विशीष्ट क्षेत्राचा विकास जनतेच्या सहकार्याने करण्यात येतो. ग्रामीण विकासाचे अनेक धागे एकमेकांत गुंतलेले असतात हे या दृष्टीकोनाचे गृहीतक होते. म्हणून प्रथमतः शेतीचा विकास झाला पाहीजे. पूढे काही दिवसातच असे लक्षात आले की बहुउद्देशीय दृष्टीकोन खुपच व्यापक आहे. समस्त ग्रामीण क्षेत्राचा विकास एकदाच घडवून आणणे. शक्य नाही. ग्रामीण रस्ते बांधणी, सिंचन, वीज दळणवळण आणि ग्रामीणउद्योग ही सुध्दा ग्रामीण विकासाची क्षेत्रे आहेत. यासाठी न्युनतम दृष्टीकोन स्वीकारला गेला.

२) न्यूनतम दृष्टीकोन :- (किमान पॅकेज दृष्टीकोन)

या दृष्टीकोनाचा उद्देश विशीष्ट भागाचा मर्यादीत वेळेत सखोल विकास करणे हा होता या दृष्टीकोनांचा उपयोग शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी केला गेला. १९६०-६१ मध्ये सखोल जिल्हा कृषीकार्यक्रम सुरू केले गेले या कार्यक्रमांतर्गत शेती विकासासाठी काही क्षेत्र निवडण्यात आली याचा लाभ ग्रामीण क्षेत्रातील फक्त लहान शेतकऱ्यांना मिळाला त्याची उपयुक्तता मर्यादीत असल्यामुळे हा दृष्टीकोन मागे पडलेला दिसून येतो.

३) लक्ष्य समुह दृष्टीकोन :-

लक्ष्य समुह दृष्टीकोनात एका विशीष्ट समुहाचा सखोल अभ्यास केला जातो. त्यानुसार योजनेच्या प्राधान्यक्रमात बदल केले जातात. असे लहान शेतकरी, अल्पभूधारक, भूमीहीन शेतमजूर यांच्या समस्या सधन शेतकऱ्यांपेक्षा भिन्न असतात. गरीबातल्या गरीब लोकांच्या विकासासाठी ज्या योजना राबवल्या जातात त्यालाच समुहलक्ष्य दृष्टीकोन असे म्हणतात हा दृष्टीकोन सेवार्थी-बहुमूल्य नमुना प्रस्तुत करतो त्यांचे अंतिम ध्येय लाभार्थ्यांना योजना आणि विकासाचे संपूर्ण उत्तर दायित्व हस्तांतरित करणे हे होय.

४) देशिक विकास दृष्टीकोन :-

ग्रामीण विकासासाठी योजना निर्माण आणि अंमलबजावणीची प्रक्रिया अधिकारीक गावप्रधान असली पाहिजे. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यात असे म्हटले आहे की, आमच्या जवळ भौगोलिक, तांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक राजकीय आणि प्रशासकीय संघटनेची आवश्यक निश्चित आणि विस्तृत उपलब्धता आहे. याचा उपयोग करून शासनाने विकासाच्या स्थानिक क्षेत्रासाठी योजना बनविल्या पाहिजेत. ग्रामीण विकासाचा संबंध राष्ट्रीय विकासाशी निगडित असला पाहिजे. भारतात

नद्या जोडप्रकल्प आणि चतुष्पथ (सुवर्णचतुस्कोन) देशाच्या चारही टोकांना जोडणारा महामार्ग ही देशिक विकासाच्या दृष्टीकोनाची उदाहरणे होय. यांच्याकडे दुर्लक्ष करुन स्वघात केला जात आहे.

५) क्षेत्र विकास दृष्टीकोन :-

या दृष्टीकोनांत अविकसित क्षेत्रांच्या विकासावर भर दिला जातो. यामध्ये सुक्ष्म (लहान) क्षेत्राला विकासासाठी निवडले जाते. अशा कार्यासाठी देशाच्या मागास भागांना विकासासाठी निवडले जाते.

६) एकात्मिक ग्रामीण विकास दृष्टीकोन :-

बहुउद्देशीय दृष्टीकोनाच्या विरुद्ध या दृष्टीकोनाचे क्षेत्र एकीकृत आहे. ही कार्यात्मक योजना आहे. या कार्यक्रमांतर्गत पुढील चार प्रकारचे कार्यक्रम राबविले जातात.

- १) कृषी व कृषीसंवर्धन क्षेत्र :- उदा. पशुपालन, मस्तपालन, फळबाग इ.
- २) ग्रामीण लघुउद्योगांना प्रोत्साहान व सहाय्य.
- ३) ग्रामीण विकासासाठी कूशल कारागीर आणि कलाकार यांना एकत्रीत आणणे
- ४) मजुरांना रोजगार उपलब्ध करुन देणे व संघटित करणे इ.

सारांश उपलब्ध साधनसामुग्रीचा उपयोग करुन प्रत्येक व्यक्ती असे तयार करणे की, तो स्वतः स्वताला उत्पादनकार्यात गुंतवून घेईल सामाजिक दृष्टीने लाभदायक ठरेल. आणि त्या मोबदल्यात मिळणाऱ्या उत्पन्नात आपल्या अत्यावश्यक गरजा पुर्ण करेल.

भारताच्या संदर्भात एकीकृत ग्रामीण विकास दृष्टीकोनाच्या अर्थ असा की कोणत्याही भागाचा अथवा तेथील लोकांचा एकीकृत विकास तेथील स्थानिक साधने उदा. भौतिक जैविक, मानवी इ. चा जास्तीत जास्त विकास आणि उपयोग यांच्या माध्यमातून करणे हा होय. आवश्यक त्या संस्था, संघटना आणि प्रवृत्तीच्या द्वारे आत्मिक परिवर्तन आणली जावू शकते. काही संघटीत सेवा जसे आर्थिक क्षेत्र, कृषी आणि ग्रामीण उद्योग यांच्या माध्यमातून सामाजिक रचना आणि

आरोग्य सुधारू शकेल स्वच्छता, पौष्टीक आहार आरोग्यदायी निवासस्थाने, पिण्याचे स्वच्छपाणी साक्षरता इ. सेवा देवून एकात्मिक ग्रामीण विकासाची स्थिती निर्माण केली जावू शकते.

शेवटी याचा उद्देशच ग्रामीण, गरीब, निर्धन वर्गाचे जीवनमान उंचावणे हा आहे. या दृष्टीकोनात स्व-सेवा आणि समुदायाच्या योगदानाला विशेष महत्व आहे.

वरील सर्व दृष्टीकोनाच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते की, कोणत्याही एक दृष्टिकोन संपूर्ण ग्रामीण विकासासाठी प्रभावीपणे उपयोगाचा नाही. प्रत्येक दृष्टीकोनात काही कमतरता आहेत.

१.५ ग्रामीण विकासासाठी स्वातंत्र्यात्तर भारतीयांचे प्रयत्न :-

१) इटावा पायलट प्रकल्प १९४८ (श्री अब्दुल मेयर १९४८) उद्देश :-

ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक, भौतिक विकास घडवून आणण्यासाठी लोकांपर्यंत विविध कार्यक्रम व पध्दती द्वारे नवीन संशोधन, ज्ञान व माहिती पोहचवून स्थानिक लोक, सरकार आणि स्वयंसेवी संघटना यांच्याद्वारे विकास घडवून आणणे.

२) निलोखोरी प्रकल्प १९४८ (श्री सुशील कुमारडे)

श्री सुशीलकुमार डे यांना सामुदायिक विकास व सहकार खात्याचा अनुभव होता भारत-पाक फाळणीनंतर ७ हजार निर्वासितांच्या पुर्नवसनासाठी १९४८ साली वसाहत निर्माण करण्यात आली होती. या वसाहतीच्या आणि सभोवतालच्या १०० खेड्यांची विकास योजना डे यांनी सुरु केली होती.

३) सर्वोदय योजना १९४८ (मुंबई सरकार)

म.गाधीजींचे तत्वज्ञान व फिरका विकास योजनेचा अनुभव या आधारावर ही ग्रामीण विकासाची योजना बनविण्यात आली लोकांमधील स्व मदत व सहकार या आधारे लोकांचा त्यांच्याच साहय्याने विकास घडवून आणणे हा या योजनेचा उद्देश होता.

४) भुदान व ग्रामदान चळवळ (विनोबा भावे १९५१)

भूमीहीन लोकांना त्यांची उपजिविका चालविण्यासाठी जमिन देवून उत्पादन वाढविणे या उद्देशाने विनोबार्जीनी मोठया जमीनदारांकडून जमीनी घेऊन भूमीहीनांना वाटल्या ही चळवळ व्यापक होऊन त्यातून ग्रामदान चळवळ सुरु झाली.

५) फोर्ड फाऊंडेशन प्रकल्प १९५१ (अमेरिका) -

अमेरिकेतील फोर्ड फाऊंडेशनने भारतात १९५१ साली ग्रामीण विकासाचे १५ प्रकल्प आणि १९५२ साली देशातील ५५ निवडक गटात सामुदायिक विकास प्रकल्प सुरु केले. प्रकल्प प्रत्येक गटात १०० खेडे किंवा ६० ते ७० हजार लोकसंख्या होती प्रत्येक गटास २१,६६ लाख रुपये व तांत्रिक मदत देण्यात आली.

६) सामुदायिक विकास कार्यक्रम १९५२ :-

२ ऑक्टोंबर १९५२ रोजी भारतात सामुदायिक विकास कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. ज्याचा उद्देश सामाजिक, आर्थिक व इतर विकास क्रियांमध्ये ग्रामीण लोकांची सक्रीय भागीदारी मिळवणे हा होता सुरुवातीला हा कार्यक्रम अमेरिकेच्या मदतीने व नंतर भारत सरकारने राबविला गेला.

७) राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना १९५३ :-

सामुदायिक विकास कार्यक्रमास पुरक अशी स्थायी स्वरूपात राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना २ ऑक्टोंबर १९५३ रोजी श्री.व्ही.टी कृष्णाम्माचारी यांच्या शिफारशीने संपुर्ण भारताभर अंमलात आली. जिचा मुख्य उद्देश प्रशासन यंत्रणा व विस्तार संघटना यामध्ये सुसूत्रता राखणे आणि प्रशासन यंत्रणेचे कल्याणकारी यंत्रणेमध्ये रूपांतर करणे हा होता.

१.६ ग्रामीण विकास आणि पंचवार्षिक योजना :-

भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर नियोजन आयोगामार्फत नियमित पंचवार्षिक योजनांच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीला एप्रिल १९५१ पासून सुरुवात होऊन

२००७ सालापर्यंत १० पंचवार्षिक योजनाची अंमलबजावणी पूर्ण झाली आहे. सध्या ११ वी पंचवार्षिक योजना सुरु आहे. पंचवार्षिक योजनांचे भारताच्या ग्रामीण विकासात महत्वाचे योगदान आहे. पंचवार्षिक योजनांतर्गत गावांमध्ये शिक्षण, आरोग्य निवास, (घरे) पाणी, वीज, रस्ते, स्वयंरोजगार, कृषी योजना सिंचन योजना, पशुपालन, कुटीर उद्योग, लघु उद्योग, सहकार इ. अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले गेले विविध पंचवार्षिक योजनांचे ग्रामीण विकासातील योगदान पुढीलप्रमाणे आहे.

१) पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१ ते १९५६):-

१५ मार्च १९५० रोजी गठीत नियोजन आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली प्रथम पंचवार्षिक योजना १ एप्रिल १९५० रोजी सुरु होऊन ३१ मार्च १९५६ रोजी पूर्ण झाली या योजनाकाळात कृषी उत्पादन वाढण्यासाठी आणि ग्रामीण जनतेचा जीवनस्तर किंवा राहणीमान उंचावण्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम सुरु करण्यात आले या योजनेत समाजकल्याण ग्रामीण विकास, विद्युतीकरण यांना महत्त्व देण्यात आले परंतु या योजनेचा मुख्य भर कृषीविकास आणि कृषीसिंचन योजनावरच होता.

२) दुसरी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९५६ ते ३१ मार्च १९६१) :-

महलानोबिस मॉडेलवर आधारित द्वितीय पंचवार्षिक योजना होती या योजनेचा उद्देश दुतगतीने पायाभूत उद्योगांचा विकास करून त्याद्वारे रोजगाराच्या संधी वाढवणे आणि लोकांचे उत्पन्न आणि संपत्तीतील असमानता दूर करणे हा होता गावांमध्ये लघु उद्योगाच्या विकासासाठी २०० कोटी रु. तरतुद करण्यात आली होती ज्यामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील व लोक दारिद्र्य रेषेच्या वर येतील. याशिवाय शिक्षणविस्तार, जमीनीचे पुनःवितरण तसेच श्रमसाहयता समीत्यांची स्थापना करून निर्धनता निवारणाचे प्रयत्न झाले होते.

३) तिसरी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९६१ ते ३१ मार्च १९६६):-

या योजनेचा उद्देश आर्थिक आत्मनिर्भरता निर्माण करणे हा होता. या योजनाकाळात शेती आणि शेती सिंचनाला अधिक महत्त्व दिले गेले शेतमजुरासाठी कुटीर व लघु उद्योगांचा विकास झोपडपट्टी पाणी आणि कृषी उत्पादन वाढीवर विशेष भर देण्यात आला होता.

वार्षिक योजना १९६६-६७, १९६७-६८, १९६८-६९ या काळात तीन वार्षिक योजना राबविण्यात आल्या या काळाला अवकाश काळ (सुट्टीचा) म्हणून ओळखले जाते या वार्षिक योजनांचा उद्देश तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत राहिलेल्या कार्यांना पूर्ण करणे हा होता.

४) चौथी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९६६ ते ३१ मार्च १९६९):-

या योजनेचा उद्देश स्थिर आर्थिक विकास, समता आणि सामाजिक न्यायात वाढ करणे, लोकसंख्या नियंत्रण, बेरोजगारी कमी करणे आणि देशाला आत्मनिर्भर करणे हा होता. या योजना काळात सर्वाधिक प्राथमिकता कृषी आणि कृषीसिंचन विकास व आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याला दिली गेली होती. या योजनाकाळात ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९७१, पायलट गहन ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९७२, दुष्काळ प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम १९७४ इ. राबविण्यात आले.

५) पाचवी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९७४ ते ३१ मार्च १९७९):-

या योजनेचा मुख्य उद्देश गरीबी निर्मुलन करून राष्ट्राला आत्मनिर्भर बनविणे. उत्पन्नाचे समान वाटप करणे उत्पादक रोजगार वाढविणे, कृषी व लोकोपयोगी वस्तुचे उत्पादन करण्याच्या उद्योगांवर भर देणे हा होता. या योजनाकाळात ग्रामीण विकासासाठी १) प्राथमिक गरजा कार्यक्रम १९७४ २) वीस सुत्री कार्यक्रम १९७५ ३) कामाच्या मोबदल्यात अन्न कार्यक्रम १९७७ ४) अन्तोदय कार्यक्रम १९७७ ५) मरुभुमी विकास कार्यक्रम १९७७ या योजनेला जनता सरकारने एक वर्ष पूर्वीच बंद करून

त्या ठिकाणी नवी अनवरत योजना सुरु केली या योजनेची विशेष उपलब्धी अन्नधान्य उत्पादनात वाढ ही होती.

६) सहावी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९७४ ते ३१ मार्च १९७९) :-

या योजनेचे मुख्य उद्देश निर्धरता निर्मुलन, बेरोजगारी निर्मुलन, गरीबांचे राहणीमान उंचावणे हे होते. त्यासाठी

- १) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम १९८०
- २) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९८०
- ३) ग्रामीण महिला आणि बालविकास कार्यक्रम १९८२
- ४) ग्रामीण भुमीहिन रोजगार हमी कार्यक्रम १९८३
- ५) वीस सुत्री कार्यक्रम १९८२

या योजना राबविण्यात आल्या होत्या.

७) सातवी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९८५ ते ३१ मार्च १९९०):-

या योजनेचे मुख्य तीन उद्देश होते १) अन्नधान्यात वाढ करणे २) रोजगारात वाढ करणे ३) उत्पादकतेत वाढ करणे हे उद्देश होते. या योजना काळात कृषी ग्रामीण विकास आणि सामाजिक सेवा यावर विशेष भर देण्यात आला होता परंतु आवश्यक तो निधी खर्च करूनही कृषी आणि ग्रामीण विकासात अपेक्षेप्रमाणे यश आले नाही. या योजना काळात निर्धनता आणि बेकारी संपुष्टात आणण्यासाठी सर्वाना घरे आणि आरोग्य लाभण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. १) इंदिरा आवास योजना १९८५ २) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम १९८६ ३) दशलक्ष विहिर योजना १९८९ ४) जवाहर रोजगार योजना १९८९ इत्यादी योजना राबविल्या गेल्या.

८) आठवी पंचवार्षिक योजना :- (१ एप्रिल १९९२ ते ३१ मार्च १९९७)

या दरम्यान दोन वार्षिक योजना राबविण्यात आल्या या योजनेचे उद्देश होते. १) रोजगारवृद्धी २) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ३) शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण ४) आधारभूत साधनांचा विकास या योजना काळात उर्जा प्राथमिक शिक्षण,

आरोग्य आणि कृषीसंबंधी विकासाला प्राथमिकता दिली गेली. या काळात राबविलेल्या योजना कार्यक्रम असे १) खासदार मतदारसंघ विकास कार्यक्रम १९९३ २) सुनिश्चित रोजगार योजना १९९३ ३) स्वजल योजना १९९६ इत्यादी

९) नववी पंचवार्षिक योजना- (१ एप्रिल १९९७ ते ३१ मार्च २००२) :-

या योजनेचा मुख्य उद्देश न्याय पुर्ण वितरण व्यवस्था आणि समतोल विकास हा होता. याशिवाय उत्पादक रोजगार वाढवणे, गरीबी निर्मुलनासाठी कृषी आणि ग्रामीण विकासाला प्राथमिकता देणे. सामाजिक सौहार्द आणि सर्व स्तरावर लोकांचा सहभाग घेवून पर्यावरण विकास सामाजिक आर्थिक परिवर्तन व विकासाचे प्रतिनिधी म्हणून महिला अनुसूचीत जाती, अनुसूचीत जमाती, इतर मागासवर्ग अल्पसंख्यांक यांना सत्तेत सहभागी करून घेणे व सक्षम बनविणे. पंचायतराज संस्था, सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था यांना प्रोत्साहन देणे व त्यांचा विकास घडवून आत्मनिर्भर बनविणे हे इतर उद्देश होते या काळात राबविलेल्या ग्रामीण विकासाच्या योजना अशा होत्या जसे.

- १) स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना १९९९
- २) जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना १९९९
- ३) समग्र आवास योजना १९९९
- ४) प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना २०००
- ५) प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना २०००
- ६) संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना २०००

याशिवाय ग्रामपंचायतींना ग्रामीण विकासासाठी ५०,०००/- रु. खर्चाच्या योजना बनविण्याचा व राबविण्याचा अधिकार देण्यात आला आणि १९९९ हे वर्ष ग्रामसभा वर्ष म्हणून घोषित केले.

१०) दहावी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल २००२ ते ३१ मार्च २००७)

या योजनेच्या उद्देश मुख्य होते १) गरीबी कमी करणे २) साक्षरता वाढवणे ३) उपयुक्त रोजगार उपलब्ध करणे. ४) गावात कायमस्वरूपी जलस्रोत निर्माण

करणे याशिवाय सभ्यता आणि सामाजिक न्यायप्रणाली विकसित करणे कृषी विकास योजनांना केंद्रबिंदु मानून उपयुक्त रोजगार निर्माण करणे यासाठी ग्रामीण विकासाच्या पुढील योजना राबविण्यात आल्या १) स्वजलधारा योजना २००३ २) प्युरा कार्यक्रम २००४ ३) राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना २००५ ४) राष्ट्रीय ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यक्रम २००५ ५) राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रम २००५ इत्यादी

११) अकरावी पंचवार्षिक योजना - (१ एप्रिल २००७ ते ३१ मार्च २०१२)

या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे तीव्र गतीने आणि आधिक सातत्यपूर्ण विकास सामाजिक न्याय आणि विकासाला गती देण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राच्या भागिदारीतून पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहनपर नीती स्वीकारण्यात येईल यासाठी पुढील ध्येय साध्य करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जातील. १) २०१२ पर्यंत विकास दर १० टक्क्यांपर्यंत नेणे २) कृषी क्षेत्राच्या त्रुटी दुर करणे, शेतकऱ्यांची उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढवणे. ३) सिंचनावर आवश्यक तो खर्च करणे ४) जलस्रोतांचा कुशलतेने उपयोग करणे ५) उच्च कृषी विकास कार्य रोजगार निर्मिती ७) सर्व जिल्ह्यात रोजगार हमी योजना सुरु करणे ८) शाळेत माध्यम भोजन योजना सुरु करणे ९) सर्वशिक्षा अभियान राबविणे.^{१०} भारत निर्माण योजना राबविणे.

भारतात २००७ पर्यंत १० पंचवार्षिक योजना राबवून ग्रामीण विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. अपेक्षेप्रमाणे यश मिळाले नसले तरी गावात रचनात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शाळा रस्ते, पाणी, वीज, आरोग्यसेवा इत्यादी पायाभूत सुविधा पोहचविण्यात चांगली सफलता मिळाली आहे. स्वातंत्र्या पुर्वीची ग्रामीण भारताची सामाजिक, आर्थिक स्थिती आणि आजची स्थिती यांची तुलना केल्यास आपण विकासात खुप मागे नाहीत असे दिसून येते परंतु विकास योजना आणि कार्यक्रम लोकाभिमुख व लोकप्रिय करण्याची त्यामध्ये पारदर्शकता

आणण्याची आणि ग्रामीण विकासासाठी पुरक प्रशासन व्यवस्था निर्मितीची नितांत गरज आहे. असे वाटते.

१.७ भारतीय संविधान आणि ग्रामीण विकास योजना :-

भारतीय राज्यघटनेतील राजनीतिच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या तरतुदीवरून असे दिसते की, घटनाकारांनी कल्याणकारी राज्यव्यवस्था स्वीकारली आहे. परंतु ही अनिवार्यता नाही असे जरी असले तरी शासन सत्तेवरील शासकांनी आपली धोरणे योजना व कार्यक्रम तयार करतांना राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार ती तयार करावीत असे अपेक्षित आहे. त्यामुळे सत्ताधाऱ्यांची इच्छा असो किंवा नसो एकदा अधिकार पदाची शपथ घेतल्यास घटनात्मक तरतुदींना अनुसरून त्यांना देशातील सामान्य, नागरिक, महिला, मुले, अनु.जाती अनु.जमाती, भटक्या जाती, जमाती, इतर मागासवर्ग, अंध, अपंग, निराधार, निराश्रीत, आपदग्रस्त आणि सर्वांत बहुसंख्येने असलेल्या ग्रामीण समाज यांच्या कल्याणाच्या योजना आणि कार्यक्रम बनवावे लागतात. अंमलात आणावे लागतात. त्याशिवाय ते लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत किंवा लोकशाही मार्गाने सत्ता प्राप्त करू शकत नाहीत त्याशिवाय कल्याणकारी राज्य (Welfare State) निर्माण होणार नाही या धोरणाशी सुसंगत अशाच ग्रामीण विकास योजना तयार केलेल्या दिसतात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी येथील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी आणि पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी अनेक योजना संचलित केल्या आहेत.^{१६} केंद्रसरकार दरवर्षी गरीबी निर्मुलनासाठी चालवलेल्या योजनावर जवळपास ४२,००० कोटी रुपये खर्च करते एवढीच रक्कम बाकीचा इतर कल्याणकारी विकास योजनावर खर्च केली जाते. याशिवाय घटक राज्यांचा खर्च वेगळा आहे परंतु वास्तव चित्र हे आहे की या योजनावर खर्च होणारी धनराशी अधिकांश प्रमाणात भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमता यामुळे निष्फळ ठरत आहे.^{१७} १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ६२७४३४ गावे आहेत. या गावांची लोकसंख्या ६२ कोटी ८७ लाख आहे.^{१८} तर २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ६,३८,३६५

गावे आहेत. या सर्व गावांसाठी फक्त २,२७,३५९ ग्रामपंचायती आहेत. सरासरी २.८ म्हणजेच ३ गावांसाठी एक ग्रामपंचायत आहे. भारतात ओरिसा राज्यात सर्वात जास्त म्हणजे ९.७ गावांसाठी एक ग्रामपंचायत आहे. तर साधारण सरासरी केरळ, आंध्र, तामिळनाडु, महाराष्ट्र, गुजरात पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, पं. बंगाल या राज्यात १ ते २ गावांसाठी ग्रामपंचायत आहे.^{१९} भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षानंतर मोठ्या संख्येने लोक आरोग्य, अन्नसुरक्षा, शिक्षण निवास आणि वीज या अत्यावश्यक गरजापासून वंचित आहेत. भारतात २० कोटी ग्रामीण जनतेला स्वच्छ पिण्याचे पाणी मिळत नाही. ८०,००० पेक्षा जास्त गावांत अजुनही वीज पोहचली नाही ७५ टक्के गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा नाहीत २५ टक्के लोकांना घरे नाहीत. २,७० लाख गावांना रस्ते नाहीत. आणि २६ कोटी दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या लोकांना दररोज दोनवेळचे पोटभर जेवण मिळत नाही. गरिबी दुर करण्यासंबंधीच्या विविध पाहण्या आणि अहवालावरून हे सत्य पुढे आले आहे.^{२०} आजची भारतातील बहुतांश गावांची आर्थिक परिस्थिती ही आहे की गावची अर्थव्यवस्था तेथील ग्रामवासियांना उपजीविकेची साधने आणि राहण्यायोग्य घरे उपलब्ध करून देण्यास असमर्थ ठरली आहे. शेकऱ्यांना उत्पादन खर्चावर आधारित शेती मालाला भाव मिळत नाही त्यामुळे ते आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. खेड्यातील नवयुवकांचे शहराकडे रोजगारासाठी लोंढे आहेत ते शहरातील गलिच्छ वस्त्यांचा साहारा घेत आहेत. त्यातून पुढे अनेक समस्या निर्माण घेत आहेत. ग्रामीण विकासाच्या तमाम योजनांचा लाभ, उच्च, मध्यमवर्ग, मोठे शेतकरी गुत्तेदार, पुढारी आणि त्याचे कार्यकर्ते भ्रष्ट अधिकारी व कर्मचारी यांनाच मिळाल्याचे दिसून येते परिणामी बहुतांशी गावांमध्ये मागासलेपणा दारिद्र्य, शोषण, निराशा व हताश मनोवृत्ती सामान्य लोकांच्या पदरी पडलेली दिसून येत आहे.

ग्रामीण आणि गरीब लोकांसाठी शासनाने विकासविषयक आणि कल्याणकारी योजना मोठ्या प्रमाणात राबविल्या असल्यातरी ग्रामीण विकासाची

स्थिती समाधानकारक दिसून येत नाही. त्यांची व्यवस्थीत अंमलबजावणी झाली असती तर देशाच्या विकासात अभुतपूर्व क्रांती झाली असती हे स्वतंत्र भारतात ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या कृषी व ग्रामीण विकासाच्या गरीबी निवारण कार्यक्रम व योजनांवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास स्पष्ट होईल त्यातील काही योजना व कार्यक्रमांची उपयुक्तता संपल्यामुळे किंवा संबंधीत कार्य पुर्ण झाल्यामुळे बंद झाले आहेत तर काही मध्ये सुधारणा करून त्यांची नवीन स्वरूपात मांडणी केली आहे.

१.८) भारतातील प्रमुख ग्रामीण विकास योजना व कार्यक्रम :-^{२१}

१. उटावा पायलट प्रकल्प	१९४८
२. निलोखेरी प्रकल्प	१९४८
३. भुदान आंदोलन विनोबा भावे (वैयक्तीक)	१९५१
४. ग्रामदान आंदोलन विनोबा भावे (वैयक्तीक)	१९५२
५. सामुदायिक विकास योजना	१९५२-५३
६. राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना	१९५३-५४
७. संतुलित पोषाहार कार्यक्रम	१९५८-५९
८. पंचायतराज कार्यक्रम	१९६०-६१
९. व्यापक जिल्हा कृषी कार्यक्रम	१९६०-६१
१०. पर्वतीय क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६०-६१
११. आदिवासी क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६३-६२
१२. व्यापक कृषी क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६४-६५
१३. अधिक धान्य पिकवा मोहिम	१९६५-६६
१४. व्यापक क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६५-६६
१५. अल्पभुधारक शेतकरी विकास अभिकरण	१९६९-७०
१६. मध्यम (सिमांत) शेतकरी व मजूर विकासअभिकरण	१९६९-७०
१७. दुष्काळ प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७१-७२

१८. ग्रामीण निर्माण कार्यक्रम	१९७१-७२
१९ बाल पोषणहार कार्यक्रम	१९७१-७२
२०. ग्रामीण रोजगार योजना	१९७२-७३
२१ व्यापक ग्रामीण रोजगार परियोजना	१९७२-७३
२२ त्वरित ग्रामीण जलपूर्ती कार्यक्रम	१९७२-७३

(राष्ट्रीय पेयजल मिशन १९८६)

२३. रोजगार हमी योजना	१९७२
२४. मर्यादितक्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७२-७३
२५. किमान गरजापुर्ती कार्यक्रम	१९७३-७४
२६. कमाल क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७४-७५
२७. वीस-सुत्री कार्यक्रम	१९७५-७६
२८. समन्वित बालविकास सेवा	१९७५-७६
२९. आवास कार्यक्रम	१९७६-७७
३०. भोजन व निर्माण कार्यक्रम	१९७७-७८
३१. अन्त्योदय योजना	१९७७-७८
३२. वाळवंट विकास कार्यक्रम	१९७७-७८
३३. ऑपरेशन वर्गा	१९७८-७९
३४ व्यापक क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७८-७९
३५. जिल्हा उद्योग केंद्र	१९७८-७९
३६. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम	१९७८-७९
३७. पेठबिगारी निर्मुलन कार्यक्रम	१९७८-७९
३८. ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार कार्यक्रम (ट्रायसेम)	१९७८-७९
३९. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना	१९८१-८१
४० संपूर्ण गांव विकास कार्यक्रम	१९८१-८१
४१. ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालविकास योजना	१९८२-८३

४२. ग्रामीण भूमीहिन श्रमिक रोजगार हमी कार्यक्रम	१९८६-८७
४३. टेक्नॉलॉजी मिशन	१९८६-८७
४४. सीमावर्ती क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९८६-८७
४५. इंदिरा आवास योजना	१९८८-८९
४६. जवाहर रोजगार योजना	१९८९-९०
४७. राष्ट्रीय जीवनधारा परियोजना	१९९०-९१
४८. पडीक जमीन विकास योजना	१९९२-९३
४९. ग्रामीण कारागीर योजना	१९९२-९३
५०. सुनिश्चित रोजगार योजना	१९९३-९४
५१. प्रधानमंत्री रोजगार योजना	१९९३-९४
५२. ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम	१९९३-९४
५३. पाणी साठवण विकास कार्यक्रम	१९९३-९४
५४. मतदारसंघ विकास कार्यक्रम	१९९३-९४
५५. महिला समृद्धी योजना	१९९३-९४
५६. इंदिरा आवास योजना	१९९५-९६
५७. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता कार्यक्रम	१९९५-९६
५८. गांधी गट योजना	१९९५-९६
५९. दशलक्ष विहिर योजना	१९९६-९७
६०. ग्रामीण स्वरोजगार योजना	१९९६-९७
६१. कस्तुरबा गांधी शिक्षण योजना	१९९७-९८
६२. गंगा कल्याण योजना	१९९७-९८
६३. बालिका समृद्धी योजना	१९९७-९८
६४. राजेश्वरी महिला कल्याण योजना	१९९८-९९
६५. ग्रामीण महिला विकास व अधिकारी परियोजना/स्वशक्ती योजना	१९९८-९९
६६. जवाहर ग्राम समृद्धी योजना/संशोधित जवाहर रोजगार योजना	१९९९-२०००

६७. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना	१९९९-२०००
६८. प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना	२०००-२००१
६९. जनश्री विमा योजना	२०००-२००१
७०. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना	२०००-२००१
७१. अन्त्योदय अन्न योजना	२०००-२००१
७२. अन्नपुर्ण योजना	२०००-२००१
७३. महावीर ग्राम कल्याण योजना	२००१
७४. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना	२००२
७५. स्वजलधारा कार्यक्रम	२००२-२००३
७६. राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना	२००५
७७. भारत निर्माण योजना	२००५
७८. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अधिनियम	२००५
७९. महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना	२००५
८०. ग्रामीण आवास निर्माणासाठी कर्ज व अनुदान योजना	२००५
८१. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना क्र. १	२००५
८२. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना क्र. २	२००५
८३. जलस्वराज्य प्रकल्प	
८४. हरियाली योजना (पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम)	
८५. निर्मल ग्राम पुरस्कार	२००४-२००५
८६. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान	२००५-२०१२
८७. मातृत्व अनुदान योजना व जननी सुरक्षा योजना	२००९
८८. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना	
८९. इंदिरा गांधी निराधार व भूमिहीन शेत मजूर महिला अनुदान	
९०. कुटुंब अर्थसाहय्याची योजना	
९१. श्रावणबाळ सेवा योजना	

९२. आम आदमी विमा योजना	२००७
९३. सार्वभौमिक स्वास्थ्य विमा योजना	
९४. राष्ट्रीय बायोगॅस कार्यक्रम	
९५. राष्ट्रीय कृषी विमा योजना	
९६. हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पंतप्रधान साहय्यता निधीतून मदत	
९७. कृषी यांत्रिकीकरणास प्रोत्साहन योजना	
९८. कडधान्य गळीत धान्य विकास कार्यक्रम	
९९. ग्रामीण गोदाम योजना	२००४-२०१२
१००. राष्ट्रीय गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना	
१०१ राष्ट्रीय शालेय पोषण आहार योजना	२००७-२००८
महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास कार्यक्रम योजना :-	
१०२. यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना	२००२-२००३
१०३. यशवंत पुरस्कार योजना	
१०४. मार्जिन मनी योजना (ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम)	
१०५. संपुर्ण स्वच्छता अभियान	
१०६. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान	२०००-२००१
१०७. आमच्या गावात आम्ही सरकार	
१०८. महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव मोहिम (अभियान)	२००७
१०९. असंघटीत कामगारांसाठी जनश्री विमा योजना	२००४
११०. शेतकरी व्यक्तिगत अपघात विमा योजना	
१११. पाणलोट पुनर्भरण प्रकल्प	
११२. विहीरींचे पुनर्भरण कार्यक्रम	
११३. संत तुकाराम वनग्राम योजना	
११४. फळबाग लागवड कार्यक्रम	
११५. अंगणवाडी कार्यकर्ती विमा योजना	

- ११६ सांस्कृतिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्थां
११७. विद्यार्थ्यांवर मोफत हृदय शस्त्रक्रिया योजना
११८. हृदय रोग कॅन्सर किडनीने पिडीत रुग्णास जिल्हा परिषद साहय्य निधी
११९. हृदय शस्त्रक्रियेसाठी मुख्यमंत्री साहय्यता निधी
१२०. जीवनदायी आरोग्य योजना
१२१. सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना
१२२. एस.टी. प्रवासात जेष्ठाना सवलत
१२३. सेतू नागरी सुविधा केंद्र
१२४. संगणकीय सातबारा
१२५. लोकशाही दिन
१२६. ग्रामस्थ दिन
१२७. एकात्मिक ग्रामीण उर्जा कार्यक्रम
१२८. स्थानिक विकास निधी (आमदार व खासदार फंड) १९८५
१२९. बाराव्या वित्त आयोगा अंतर्गत विकास कार्य २००५-२०१०
१३०. विशेष घटक योजना १९९२
- १३१ कृषी औजारे वाटप योजना
- १३२ राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान
- १३३ शेतमाल तारण कर्ज योजना
१३४. शीत अनुदान योजना
१३५. कांदा साठवणूक चाळ योजना
१३६. दलित वस्ती सुधार योजना
१३७. तांडा वस्ती सुधार योजना
१३८. दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजना
१३९. आदिवासीना वनजमीन हक्क योजना २००६
१४०. राजीव गांधी विद्यार्थी सुरक्षा योजना २००३

१४१. आय.ए.एस. आय.पी.एस. आय.एफ.एस.

या नागरी सेवा परिक्षेसाठी मोफत प्रशिक्षण

१.१० ग्रामीण विकास योजनांचे मुल्यमापन:-

भारतीय संविधानाच्या ६० वर्षांच्या अंमलबजावणीच्या काळात विविध योजनांच्या माध्यमातून केंद्र आणि घटकराज्यांनी लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. वरील ग्रामीण विकास योजनांवर दृष्टीक्षेत्र टाकल्यास राज्य घटनेतील राज्यनीतीच्या बहुतांश मार्गदर्शक तत्वांना अनुसरून विकास योजना निर्माण केल्याचे दिसून येते. योजनांचा सखोल आणि बारकाईने अभ्यास केल्यास समाजातील एकही वर्ग घटक किंवा व्यक्ती असा सापडणार नाही, ज्याची गरीब किंवा सर्वसाधारण परिस्थिती आहे. आणि त्याच्यासाठी कल्याणकारी योजना नाही. ज्याची गरीब किंवा सर्वसाधारण परिस्थिती आहे. आणि त्याच्यासाठी कल्याणकारी योजना नाही. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे अबाल वृद्धापासून, निराधार, निराश्रितापर्यंत आणि शेतकऱ्यापासून बलुतेदारपर्यंत सर्वांसाठी विकास निर्माण केल्या आहेत. राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियम २००५, माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५, शेतकरी अपघात विमा, योजना, जननी सुरक्षा, मातृत्व अनुदान योजना, शालेय पोषण आहार कार्यक्रम, श्रावणबाळ योजना, इंदिरा आवास योजना, राजीव गांधी निवारा योजना क्र. १ व २ अशा एक ना अनेक योजना सध्या चालू आहेत या योजनांचा फायदा सरकारला अनेक वेळा आपली लोकप्रियता वाढविण्यासाठी आणि आपले लोक प्रतिनिधी निवडून आणण्यासाठी तसेच काहीवेळा लोकांची दिशाभूल करण्यासाठीही झाला आहे. विकास योजनेमुळेच अनेक सामाजिक घटकांचे सामाजिक व आर्थिक उन्नयन झाले आहे. ज्यांना जीवन जगणे कठीण होते आणि जे ज्ञान व प्रगतीच्या मार्गापासून शेकडो मैल दूर होते ते विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आले

आहेत. खऱ्याअर्थाने विकास योऱनांच्या माध्यमातूनच त्यांना स्वातंत्र्याचा लाभ होत आहे.

नियोजनकारांनी आणि धोरण निर्मात्यांनी विकास योजना चांगल्या बनविल्या आहेत. परंतू त्यांची अंमलबजावणी मात्र समाधानकारक रितीने होतांना दिसून येत नाही. अधिकाऱ्यांच्या उदासिनतेमुळे महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना अनेक ठिकाणी कागदावरच आहे. तर काही ठिकाणची कामे पुर्ण होऊनसुध्दा मजुरांना तीन तीन महिने वेतन मिळत नाही. पारदर्शक कारभाराचे बंधन असल्यामुळे अधिकाऱ्यांना त्यातून आर्थिक कमाई होत नाही. परिणामी गरजू लोक लाभापासून वंचित राहत आहेत. बहुतांश योजना अर्थवट राबविल्या जातात. किंवा कामे न करताच ती पूर्ण झाल्याचे कागदोपत्री दाखविले जाते, किंवा काम व्यवस्थित न करता निधी लाटला जातो. तक्रार कर्त्यांची दखल घेण्यास सोयीस्कर टाळाटाळ केली जाते. त्यामुळे कल्याणकारी ग्रामीण विकास योजना गावापासून दूर राहतात असे वाटते. काही योजनांचा निधी इतरत्र वळविला जातो. त्यात गाव पातळीपासून मंत्रालयापर्यंतचे अनेक अधिकारी, पदाधिकारी सहभागी असतात. त्यावर लोकलेखा समिती आणि कॅगने ठपका ठेवला. नापसंती व्यक्ती केली तरी हे प्रकार घडतात.^{२२} असे निदर्शनास येते.

संदर्भ सुची

१. डॉ. अवस्थी ए.पी. विकास प्रशासन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा २००७, पृष्ठ-१२८.
२. डॉ. पवार आर एस. एवं डॉ. श्रीकांत शर्मा समान्वित ग्रामीण विकास एवं प्रादेशिक नियोजन डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली-२००७.
३. डॉ. अवस्थी ए.पी. विकास प्रशासन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा २००७, पृष्ठ-१२८.
4. Ghadoliya M. K. Anprach to the rural development from ekbal khan P.No-3.
5. World lank Rural Development sector policy paper may 1975 P.No. 3.
6. G. parthsathi cancopt theorctical and contractiction ref. ekbal khan P.No. 23.
7. Ancor desmond rural development problem and strategies International ----- 1973 P. No.108
८. भावे विनोबा: गाव सुखी हम सुखी सर्व सेवा संघ, वाराणसी, १९९६, पृष्ठ-९.
९. डॉ. पंत डी. सी. भारत में ग्रामीण विकास, कॉलेज बुक डेपो, जयपुर, २००९, पृष्ठ-१२
१०. डॉ.शर्मा सीमा, डॉ रमा कवॅर, डॉ. नि राठोड, भारतीय ग्रामीण स्थानिय प्रशासन पंचशील प्रकाशन, जयपुर २००८ पृष्ठ क्र.- ६९.
११. उपरोक्त पृष्ठ क्र. १७०
12. Haoshiar singh: Admninistration of rural development in Indian sterting Publication ltd. New Delhi

1975 P.No.-6, Ref from Dr. A.P. Awasthi development ----
----- 1999.

१३. प्रा. बंग के. आर. भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ- महा राज्य, मंगेश प्रकाशन नागपुर- २००५, पृष्ठ- ८०.
१४. डॉ. खान इकबाल: पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास योजनाएँ, रितु पब्लिकेशन, जयपुर-२००८, पृष्ठ-३०.
१५. डॉ. त्रिपाठी रेणू: ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली २००८, पृष्ठ-१३२, १३३.
१६. नारायण प्रकाश : समाजकल्याण के नुतन आयाम, बुक एनक्लेव जयपूर- १९९७ पृष्ठ-२२.
१७. उपरोक्त पृष्ठ -२२.
१८. डॉ. शर्मा ओ. पी. भारत मे नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण आर.बी.एस. पब्लिशर्स जयपूर १९९९, पृष्ठ- १३२.
19. HAJARYN: APH, Publishing corporation New Delhi
2006 P. No. 168.
२०. नारायण प्रकाश, समाजकल्याण के नुतर आयाम, बुक एनक्लेव जयपूर- १९९७, पृष्ठ-२२ व कुरुक्षेत्र ऑक्टोबर २००७, पृष्ठ-३५.
२१. कटारिया सुरेद एवं गुंज्जन वैद : भारत में ग्रामीण विकास: रणनितियाँ एवं चुनौतिया, मलिक एन्ड कंपनी, जयपुर / नई दिल्ली, २००८, पृष्ठ-१३, १५.
२२. दै.सकाळ, न्युज नेटवर्क दि. ०४/०५/२००८.

प्रकरण २ रे

पंचायती राज आणि ७३ वी घटनादुरुस्ती

२.१	प्रस्तावना
२.२	पंचायत राज संकल्पना
२.३	स्थानिक स्वराज्य शासनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
	२.३.१ प्राचीन कालखंड
	२.३.२ ब्रिटीश कालखंड
२.४	स्वातंत्र्यानंतरचे भारतातील पंचायत राज
	२.४.१ स्वातंत्र्यानंतरचे सामुहिक विकास योजना
	२.४.२ बलवंतराय मेहता समिती
	२.४.३ अशोक मेहता समिती
२.५	महाराष्ट्रातील पंचायत राज
	२.५.१ वसंतराव नाईक समिती
	२.५.२ ल.ना.बोंगीरबार समिती
	२.५.३ प्राचार्य पी.बी. पाटील समिती
२.६	महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेची रचना
	२.६.१ जिल्हा परिषद
	२.६.२ पंचायत समिती
	२.६.३ ग्रामपंचायत
२.७	७३ वी घटनादुरुस्ती आणि पंचायत राज
२.८	७३ व्या घटनादुरुस्ती प्रक्रिया
२.९	७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता
	२.९.१ महिला सबलीकरणासाठी
	२.९.२ प्रचलित पंचायतराज संस्थामधील उणीवा दूर करण्यासाठी
	२.९.३ सामाजिक न्यायासाठी
	२.९.४ लोकशाहीचा विकास
२.१०	७३ व्या घटनादुरुस्तीतील तरतुदी आणि अंमलबजावणी
	संदर्भसूची

२.१ प्रस्तावना :-

“पाचामुखी परमेश्वर” या प्राचीन काळातील म्हणीप्रमाणे पंचायतीच्या मुखाने परमेश्वरच न्याय देतो अशी प्राचीन काळाची समजुत असली पाहिजे. यातूनच पुढे विकेंद्रीत लोकशाहीत पंचायतराज या संकल्पनेचा उदय आणि विकास झालेला आहे. प्राचीन काळापासून पंचायती सामाजिक जीवनाचे एक अविभाज्य अंग मानले जात होते. गावाचा सर्व कारभार पार पाडण्यासाठी व गावातील लोकांच्या न्यायदानासाठी नियुक्त करण्यात आलेले मंडळ असे पंचायतीचे वर्णन केले जात होते. असे असले तरी स्वशासन ही पंचायत राज्याची मुळ कल्पना होती हे मात्र निश्चित आहे.

लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या संदर्भात सर्वप्रथम महात्मा गांधींनी ग्राम पातळीवर ग्राम स्वराज्याची पंचायत राज्याची कल्पना मांडली. सत्य, प्रेम व अहिंसा या मुल्यांवर आधारलेले जीवन ग्रामीण भागातच शक्य आहे. अशी त्यांची धारणा होती. लोकांचे श्रम वाया जावू द्यायचे नसतील तर देशाची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय शक्ती ग्रामीण भागातच उभी करायला हवी. त्यामुळेच मानवी गरजा पूर्ण होतील. गावातील लोक आर्थिक जीवन स्वयंपूर्ण जगातील असा विश्वास गांधीजींना होता. सत्ता, स्पर्धा, पक्षिय राजकारण या ऐवजी सहमंतीने निर्णय घेण्यात येतील. अशा प्रकारची संकल्पना पहिल्यांदा गांधीजींनी मांडली होती.^१ पुढील काळात हीच कल्पना आचार्य विनोबा भावे व जयप्रकाश नारायण या नेत्यांनी उचलून धरली.

पुरातन काळापासून भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उल्लेख आढळतो. शिवाय ग्रामसभा संबधीचा उल्लेख तात्कालीन चिनी प्रवासी फैयान यांच्या वर्णनावरून दिसून येतो.^२ मोगल, इंग्रजांच्या काळात या संस्थांचे स्वातंत्र्य कमी झाले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राष्ट्रीय विकासाची जबाबदारी भारत सरकारवर पडली. भारत हा खेड्याचा देश आहे किंवा गाव हाच भारताचा आत्मा आणि आधार आहे. जर भारताचा विकास करावयाचा असेल तर गावाचा विकास करावा लागेल.

प्रत्येक गावाला आत्मनिर्भर बनवावे लागेल म्हणून भारत सरकारने सामुहिक विकास योजना (Community Development Programmed) खेड्यांच्या विकासासाठी सुरु केली. या योजनेला अपेक्षित यश मिळाले नाही.

ग्रामीण विकासात जनतेचा सहभाग वाढविण्यासाठी काय करता येईल यासाठी बलवंतराय मेहता ही समिती स्थापन केली होती. या समितीने आपल्या अहवालात १९५८ मध्ये सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या संदर्भात आणि लोक सहभाग वाढविण्यासाठी गाव, तालुका व जिल्हा या तीन स्तरावर अनुक्रमे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय यंत्रणा निर्माण करावी असे सुचविले.^३ या त्रिस्तरीय यंत्रणेला भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी पंचायती राज असे नाव सुचविले.

भारतीय राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्यसुचीत सामाविष्ट असल्यामुळे मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायती राज यंत्रणा स्थापन करण्याची जबाबदारी राज्य सरकार वर सोपवली. पंचायत राजच्या स्थापनेपासून ते १९९३ पर्यंत म्हणजेच ७३ व्या घटनादुरुस्ती पर्यंत अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करता आली नव्हती. या घटनादुरुस्तीने भारतातील पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने समाजातील सामाजिकदृष्ट्या मागास समाजाला सत्तेमध्ये सहभाग मिळाला.

२.२ पंचायत राज संकल्पना :-

प्राचीन काळी गावाचा सर्व कारभार पार पाडण्यासाठी व गावातील लोकांच्या न्यायासाठी नियुक्त केलेले मंडळ म्हणजे पंचायत असे त्यांचे वर्णन केले जात होते. पंचायत म्हणजे गावातील जेष्ठ, अनुभवी, पाच लोकांची समिती अशा प्रकारचा अर्थ गांधीजींना अभिप्रेत होता. सामाजिक न्याय आणि स्वशासन ही पंचायत राजच्या मुळ संकल्पनेत अंतर्भूत होती हे निश्चित आहे.

“Panchayat is a Unguis Institution that have existed in India through the ages, functioning merely by common consent and with the real sanction of the local public opnion”.⁴

याचा अर्थ असा की, पंचायत राज व्यवस्था ही भारतातील एकमेव अशी संस्था आहे. ज्यात वर्षानुवर्ष सर्व लोकांचा सहभाग क्रियाशील असतो.

परंपरागत खेडे व पंचायत संकल्पनेबाबत अनेक मान्यवर विचारवंतानी पुढील विचार व्यक्त केले आहे.

महात्मा गांधी :-

“स्वातंत्र्य तळागाळापासून सुरु व्हायला हवे तरच प्रत्येक गाव किंवा पंचायत अधिकार संपन्न होईल. प्रत्येक गाव स्वावलंबी व्हायला हवे, म्हणूनच पंचायत या शब्दाचेच वेगळे महत्व आहे. या शब्दाचे पावित्र्य जपणे पंचायतीचेच कर्तव्य ठरते. पंचायतीने प्रामाणिकपणे कार्य करित असतांना गावातील लोकांना वाद-विवाद यापासून दूर राहण्याचे शिकवावे पंचायतीनी हे धोरण राबविले तर समाजातील प्रत्येक घटकाला विशेषतः महिलांना स्वातंत्र्य मिळेल”.⁴

पंडीत जवाहरलाल नेहरू :-

“राजकीय दृष्ट्या खेडेगावातील माणूस जागृत झाला. तरच भारताचा खऱ्या अर्थाने विकास होवू शकेल. गाव पातळीवर लोकांवर जबाबदारी टाकली तर ती जबाबदारी गावकरी सक्षमपणे पार पाडू शकतील किंवा नाही, अशी शंका नेहमी उपस्थित केली जाते. मात्र लोकांना अशी संधी दिली गेली. तरच गावकऱ्यांची क्षमता कळेल. त्याहीपेक्षा पुढे विचार केला तर अशी जबाबदारी निभावण्याची क्षमता यावी म्हणून गावकऱ्यांना प्रशिक्षित करता येईल. गावातील लोकांवर विकासाची जबाबदारी सोपविण्याचे धाडसी पाऊल उचलणे. ही काळाची गरजच आहे”.⁶

विनोबा भावे :-

“पंचायत ही भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. पंचायत म्हणजे पांचामुखी परमेश्वर अशी भावना समाजामध्ये रूढ होती. त्याच भावनेने आजच्या पंचायतीने देखील कार्य करावे. असे अपेक्षित आहे. म्हणूनच पंचायत या शब्दाचे प्रेम, निर्भयता, ज्ञान, उद्योग आणि स्वच्छता या पंचसुत्रि आहे”.^७

यशवंतराव चव्हाण :-

“इतर राज्यांपेक्षा महाराष्ट्रातील पंचायतराज योजनेत थोडाफार फरक आहे. इतरांपेक्षा आमची योजना क्रांतीकारक, चांगली वैगरे मला काही म्हणावयाचे नाही. या भावनेने मी याकडे पाहत नाही आमच्या थोड्या फार वेगळ्या अनुभवातून आम्ही ती स्विकारली असेल पण ती उपयुक्त आहे की नाही हे अखेर त्यांचा जो प्रत्यक्ष अनुभव येईल, यातून ज्या घटना घडवून येतील त्यावरून ठरणार आहे. खाण्याची वस्तू खातांना तिची चव कशी लागते यावर त्या वस्तूचे चांगुलपणा अवलंबून आहे. आजची विकेंद्रीकरण योजना डोळ्यापुढे काही उद्देश ठेवून केलेली आहे. त्यामुळे तिची अंमलबजावणी करतांना हे उद्देश साध्य होण्याच्या दृष्टिने त्यात काही दोष आढळून आल्यास त्यांची सुधारणा करावी लागेल”.^८

प्राचीन काळातील पंचायतराजमध्ये काही मुलभूत स्वरूपाच्या उणीवा व दोष होते. या ग्रामपंचायतीमध्ये गावातील सर्व नागरिकांना व स्त्रियांना सामावून घेतले जात नसे. त्यामुळे सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यात प्राचीन ग्रामपंचायतीची भूमिका नगण्य होती.

२.३ स्थानिक स्वराज्य शासनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

“आपल्या देशात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास फार जुना आहे. प्राचीन काळापासून या संस्था अस्तित्वात आहेत. तत्कालीन ग्रामपंचायतीची जडण-घडण आधुनिक काळापेक्षा वेगळी होती. आपल्या देशाच्या प्राचीन

वाङ्मयात भारतातील प्राचीन खेड्याचे संपन्न व बलशाली चित्र दिसते. यामागील महत्वाचे कारण म्हणजे तत्कालीन खेड्यांना ग्रामपंचायतीने दिलेले स्थैर्य हे होय. त्यावेळच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे व दळवणवळणाच्या साधनाअभावी राज्यकर्ते ग्रामपंचायतीच्या कारभारात हस्तक्षेप करित नसत. गावातील शेतकऱ्यांकडून शेतसारा जमा करण्यापुरताच राज्यकर्त्यांचा खेड्याशी किंवा गावाशी संबंध येत होता. त्याकाळी ग्रामपंचायतीचे मुख्यकार्य म्हणजे नागरिकांच्या सुख सोईकडे लक्ष देण्याचे होते. वैदिक काळात गावाचा कारभार गावातील वडीलधारी मंडळी पाहत, जी आज ग्रामपंचायती पार पाडतात”.^९

२.३.१ प्राचीन कालखंड :-

“वैदिक काळातील ग्रामपंचायतीच्या कारभाराचा उल्लेख वेद. वाल्मिकी रामायण, जैन व बौद्ध, वाङ्मय आणि इतर प्राचीन ग्रंथात व शिलालेखात सापडतो. वैदिक काळात गावाचा कारभार पाहणाऱ्या प्रमुख व्यक्तीला ग्रामणी असे म्हणत.”^{१०} ग्रामणी उल्लेख वाल्मिकी रामायणातही आढळतो. नाशिक जिल्ह्यातील वणी व धुळे जिल्ह्यातील तळोदे या भागात सापडलेल्या शिलालेखावरून आठव्या व दहाव्या शतकात या भागात ग्रामपंचायती होत्या. हे ऐतिहासिक दृष्ट्या सिद्ध झाले आहे. वैदिक कालखंडात गार्गी, मैत्रेयी या सारख्या महिलांचा सहभाग असल्याचे दिसून येते. वैदिक काळात स्थानिक शासनाची नियमित पद्धती विकसित झाली आहे.

मौर्य युगात ग्रामीण प्रशासन शेतीशी संबंधित होते. गाव स्वयंशासीत होते. गाव शासनात विकेंद्रीकरणाचे धोरण स्विकारले त्यामुळे पंचायत राजचा विकास झाला. वृद्ध, जेष्ठ व अनुभवी व्यक्तीचे सल्ले गावाच्या जीवनामध्ये पुर्वीपासून ते आतापर्यंत प्रमुख भूमिका बजावत आहेत.^{११} गुप्त काळ व मौर्य काळात ग्रामीण प्रशासनात साम्य असलेले जाणवते.

मोगल काळातही भारतातील ग्रामीण शासन व्यवस्था अस्तित्वात होती. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी ग्रामपंचायतीचा कारभारविषयक अधिकार काढून घेवून तो

स्थानिक जमिनदारांना नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांना दिला. त्यामुळे पंचायतीचे महत्त्व आणि अधिकार या काळात कमी झाले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना केली होती. या नविन यंत्रणेने ग्रामपंचायतींना पुर्नजिवीत करण्याचे काम केले. खेड्याच्या प्रशासनासाठी पाटील जबाबदार असे. महसूल गोळा करणे व त्यातील काही वाटा राजदरबारी भरणे हे कार्य त्याला करावे लागे.

भारताच्या ग्रामपंचायतीचा प्राचीन काळापासूनचा तपशील उपलब्ध आहे. जमिन महसूल विविध वस्तू व सेवा यावरील कर व सार्वजनिक मालमत्ता यातून स्वयंशासीत होत्या. गावाचा कारभार लोकांनी निवडून दिलेले पंच पाहत. आर्थिक दृष्ट्या गावे स्वयंपूर्ण होती. गावाच्या सर्व गरजा शेती व शेतीच्या पुरक व्यावसायातून भागविल्या जात असत. भारतातील स्वायत्त स्वयंपूर्ण ग्राम व्यवस्था परकीय आक्रमणानंतर फारशी विस्कळीत झाली नव्हती.

२.३.२ ब्रिटीश कालखंड :-

ब्रिटीशांनी आपली सत्ता स्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतीचे अधिकार कमी केले. नोकरवर्ग व अधिकारी यांना अधिकार देण्यात आले. करवसुली व न्यायदान यासारखी कामे पंचायतीकडून काढून घेण्यात आली. तसेच आर्थिक अधिकार पंचायतीकडून काढून घेण्यात आले. ग्रामीण राज्यकारभारातील पंचायतीचे अस्तित्व कमी झाले. ब्रिटीशांबरोबर आलेले औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण यामुळे सत्तेचे व व्यापाराचे केंद्र झपाट्याने वाढले.

आधुनिक स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा पाया खऱ्या अर्थाने ब्रिटीशांनी रोवला. भारतातील पंचायतीराज व्यवस्थेची रचना आणि कार्य पद्धती खऱ्या अर्थाने ब्रिटीश काळातच निश्चित झाली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकशाहीची पाठशाळा म्हणून त्यास विकसित करण्याचे कार्य ब्रिटीशांच्या काळातच झाले आहे.

जेव्हा ब्रिटीश भारतात आले तेव्हा ब्रिटीशांनी आपल्या सोयीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या रचनेत व कार्यपद्धतीत फेरबदल केले. प्राचीन काळातील

पंचायतीची स्वायत्तता नष्ट करून प्राचीन धर्तीवर नवी व्यवस्था निर्माण केली. इ.स. १६८७ साली मद्रास महानगरपालिकेची निर्मिती करून ब्रिटीशांनी सत्ता विकेंद्रीकरणाला सुरुवात केली. स्थानिक स्वशासन स्थापन केले.

मेयोच्या ठरावानुसार धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी १८७१ व १८७४ या कालावधीत विविध प्रांतिक सरकारांनी म्युनिसिपल ॲक्ट पास केला. या कायद्यांनी निवडणूक तत्वाला व्यापक स्वरूप देण्यात आले.

लॉर्ड रिपन ठराव (१८८२) :-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास घडवून आणण्यासाठी १८८२ साली ब्रिटीशांचे भारतातील गव्हर्नर जनरल लॉर्ड रिपनच्या ठरावातील शिफारशी पंचायत राज व्यवस्थेच्या इतिहासातील महत्वपूर्ण शिफारशी मानल्या जातात त्या पुढीलप्रमाणे-^{१२}

१. प्रांतिक सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना त्यांच्या विकासासाठी अधिक पैसा उपलब्ध करून द्यावा.
२. नागरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही क्षेत्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थात निर्वाचित सदस्यांचे बहुमत ठेवले पाहिजे.
३. आर्थिक बाबतीत योग्य ते स्वातंत्र्य संबंधितांना दिले पाहिजेत तसेच कर आकारण्याचे सुद्धा अधिकार दिले पाहिजेत.
४. पंचायतीचा अध्यक्ष हा जनतेतून निवडून आलेला असावा.
५. प्रांतीय सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या दैनंदिन कारभारात हस्तक्षेप न करता केवळ बाह्य नियंत्रण ठेवावे.

लॉर्ड रिपनचा ठराव खऱ्या अर्थाने प्रगतीशील होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थाना दिशा देणारा आणि मार्गदर्शक ठरणारा होता. म्हणूनच लॉर्ड रिपनला स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा जनक (The Father of Local self Government in India) असे म्हटले जाते. परंतु लॉर्ड रिपनचा ठराव उत्कृष्ट असूनही दुर्दैवाने प्रांतिक सरकारांनी व नोकरशाहीने

तो अंमलात आणण्यास फारसा उत्साह दाखविला नाही. लॉर्ड कर्झन या गव्हर्नर जनरलने स्थानिक शासनाला विरोध केला. पुढे विकेंद्रीकरणाबाबत १९१९ मध्ये रॉयल कमिशनचा अहवाल प्रकाशित झाला. या कमिशनचा असा निकष होता की, स्थानिक स्वराज्य संस्था विकसीत होवू शकत नाहीत. कारण निवडणूकीचा अभाव. पैशाची कमतरता आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कर्मचाऱ्यांवर नियंत्रण नाही. यासाठी नागरी क्षेत्रात नगरपालिकेची निर्मिती, गावपातळीवर ग्रामपंचायत निर्वाचित सदस्य, आर्थिक क्षेत्रात स्वायत्तता आणि सरकारचे सकारात्मक नियंत्रण आणि मार्गदर्शन असावे इत्यादी उपाय सुचविले होते.

१९१९ चा कायदा :-

इ.स. १९१९ साली भारत सरकारने एक कायदा संमत करून कृषी, सहकारी व स्थानिक स्वराज्य संस्था हे विभाग प्रांतिय सरकारकडे हस्तांतरीत करण्याची तरतूद केली या कायद्याने राज्यात द्विदल राज्यपद्धती लागू केली. मध्यवर्ती सरकारचे स्थानिक स्वराज्य संस्थावरील नियंत्रण संपुष्टात आले. साधारणतः १९१९ च्या कायद्याद्वारे भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था पुढील प्रकारचे बदल झाले.

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना निवडणूकीच्या आधारावर तयार करण्यात आली. निवडणूकीसाठी निर्वाचन मंडळाचा विस्तार करण्यात आला. याचा परिणाम असा झाला की, जनतेद्वारे प्रतिनिधीच्या हातात प्रशासकीय शक्ती आली.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्था अध्यक्षीय पद अशासकीय व्यक्तीकडे देण्यात आले.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अंमलबजावणी विषयक प्रशासकीय अधिकारी देण्याचे वातावरण तयार करण्यात आले.

४. नागरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही क्षेत्रातील संस्थांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी अधिक अर्थिक अधिकार देण्यात आले.

परंतु या कायद्याने निर्माण केलेल्या व्यवस्थेची फारशी प्रगती होवू शकली नाही. कारण राजकीय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर वाढला. संस्थांच्या संख्येत आणि कार्यात वाढ झाली परंतु ही कार्ये पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या पैशात मात्र वाढ झाली नव्हती. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची अकार्यक्षमता वाढली.

१९३५ चा कायदा :-

१९३५ साली भारत सरकारने एक महत्वाचा अधिनियम केला या अधिनियमाने प्रांतिक स्वायत्तता सुरु झाली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रात काही परिवर्तने सांगितली ती पुढीलप्रमाणे-

१. नगरपालिका व ग्रामपंचायत क्षेत्रात वाढ करण्यात आली.
२. निवडणूकीसाठी प्रौढ मतदान अधिकाराचा नियम लागू केला.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लोकशाहीची आधारशीला म्हणून मान्यता देण्यात आली.
४. नगरपालिकांच्या विधिविषयक व कार्यकारी विषयक अधिकारांना वेगवेगळे करण्यात आले.
५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कर आकारण्यास बाध्य करण्यासाठी प्रांतिक सरकारला अधिकार देण्यात आले.
६. स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्वाचाही उल्लेख करण्यात आला होता.

परंतु या शिफारशीवर खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतरच विचार करण्यात आला. १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थात एक नविन उत्साहपूर्ण अध्याय सुरु झाला. परकीय सरकारच्या नियंत्रणाखाली काम करणाऱ्या संस्था आता मुक्त झाल्या. १९४८ साली केंद्रीय आरोग्यमंत्री अमृत कौर यांनी देशातील

सर्व राज्यांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था व मंत्र्याची दिल्लीत बैठक बोलाविली. या बैठकीच्या उद्घाटना प्रसंगी तत्कालीन पंतप्रधान पं.नेहरू म्हणाले, स्थानिक स्वराज्य संस्था या खऱ्या अर्थाने लोकशाही व्यवस्थेचा आधार आहेत आणि असावयास पाहिजेत आम्हांस अशी सवय झाली आहे की, आम्ही लोकशाहीचा प्रशासनाच्या उच्च स्तरावरच विचार करित असतो. खालच्या स्तरावर नाही परंतु जोपर्यंत खालचा आधार मजबूत होत नाही. तोपर्यंत वरच्या स्तरावरील लोकशाही सकल होत नाही.^{१३}

२.४ स्वातंत्र्यानंतरचे भारतातील पंचायत राज:-

१५ ऑगस्ट १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारतातील स्थानिक शासनाच्या नव्या युगात प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय समाजाचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने झालेले प्रयत्न काहीसे मर्यादित स्वरूपाचे होते. स्वातंत्र्यानंतर मात्र ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न सुरू झाले. स्वातंत्र्यानंतर अन्नधान्याची समस्या सोडविण्यासाठी भारत सरकारने “अधिक धान्य पिकवा” मोहिम सुरू केली. या मोहिमेस फारसे यश प्राप्त झाले नाही म्हणून २ ऑक्टोबर १९५२ मध्ये अमेरिकेतील फाय फाउंडेशन या संस्थेच्या मदतीने ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने देशांच्या काही निवडक भागात सामुदायिक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली.

२.४.१ स्वातंत्र्यानंतरचे सामुहिक विकास योजना (१९५२) :-

एखाद्या स्थानिक समुहाला संघटीत करून संघटना व सहकार्यांच्या बळावर त्या समुहाची प्रगती घडवून आणणे व त्यांच्या आवश्यकता पूर्ण करणे या प्रक्रियेला सामुहिक विकास असे म्हणतात. सामुदायिक विकास योजना ग्रामीण जीवनाचा आर्थिक विकास घडवून आणणारी प्रक्रिया होय या सामुहिक विकास कार्यक्रमाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. देशातील लोकांचा मानसिक दृष्टिकोन बदलविणे.
२. ग्रामीण लोकांतून जबाबदार आणि क्रियाशील नेतृत्व निर्माण करणे.
३. ग्रामीण महिला व ग्रामीण कुटूंबे यांची उन्नती करणे.
४. ग्रामीण शिक्षण व व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
५. मागास जातीच्या कल्याणासाठी कल्याणकारी कार्यक्रमांची आखणी करणे.

ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी या योजनाद्वारे कृषी व भूमी संबंधी विकास, कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन, दळणवळण साधनांचा विकास, शिक्षणाच्या सुविधा, आरोग्य व्यवस्था, रोजगाराच्या व्यवस्था आणि प्रशिक्षण इ. कार्ये करण्यात आली.

२.४.२ बलवंतराय मेहता समिती १९५७ :-

सामुहिक विकास योजनेतील यंत्रणेस फार कमी यश प्राप्त झाले. ग्रामपंचायत पातळीवर लोकांचा सहभाग फार नव्हता. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची गरज भासू लागली. केंद्र शासनाने गुजरातचे माजी मुख्यमंत्री श्री. बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५७ साली एक समिती नियुक्त केली. या समितीत ठाकूर फुलसिंग, बी.जी. राव व डी.पी.सिंग हे सदस्य होते. या समितीचा मुख्य उद्देश सामुहिक विकास कार्यक्रमातील काटकसर आणि कार्यक्षमता याबाबत चौकशी करणे आणि त्या कार्यक्रमाची पुनर्रचना कशी करावयाची याबद्दल सुचना करणे हा होता.

मेहता समितीने आपल्या अहवाल १९५८ मध्ये शासनाला सादर केला. समितीने स्थानिक संस्थांची रचना ही त्रिस्तरीय असावी व या संस्थांच्या निरनिराळ्या स्तरांना कायदेशीर दर्जा प्राप्त व्हावा असे सुचविले. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या बाबतीत मेहता समितीने सुचविलेल्या प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे:-^{१४}

१. राजकीय सत्तेचे फार मोठ्या प्रमाणावर विकेंद्रीकरण करून सामान्यातला सामान्य माणसाला राजकीय सत्तेत सहभागी करून घेणे.

२. सामान्य माणसाच्या मदतीने व सहकार्याने ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करणे.
३. त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेतील सर्वात कनिष्ठ स्तरावर म्हणजे गाव पातळीवरील स्थापन करण्यात येणारी ग्रामपंचायत ही खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधीक स्वरूपाची असावी म्हणजे तिचे सर्व सभासद गावातील लोकांनी प्रौढ मतारधिकाराच्या तत्वानुसार प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडून दिलेले असावेत.
४. राज्य सरकारच्या खालच्या पातळीवर सत्तेचे व जबाबदारीचे विकेंद्रीकरण किंवा लोकशाही विकेंद्रीकरण करण्यात यावे.
५. गाव पातळीवर ग्रामपंचायत विकास गट किंवा तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हापरिषद अशी त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था स्थापन करण्यात यावी.

१२ जानेवारी १९५९ रोजी राष्ट्रीय विकास मंडळाने बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी मान्य केल्या आणि राज्य सरकारांना अशी विनंती केली की, आपापल्या राज्याची परिस्थिती पाहून त्यात आवश्यक वाटल्यास थोडा बदल करावा. सुचविलेल्या शिफारशी घटक राज्यांना बंधनकारक नव्हत्या. राज्याच्या स्थानिक परिस्थितीला उपयुक्त वाटतील ते बदल करून शिफारशी स्विकाराव्यात असे स्वातंत्र्य दिले होते. त्यामुळे प्रत्येक राज्याने स्थानिक परिस्थितीनुसार पंचायतीराज्य व्यवस्था स्विकारली त्यामुळे तिचे स्वरूप एकस्तरीय, द्विस्तरीय, त्रिस्तरीय व चारस्तरीय असे विभिन्न झाले.

२.४.३ अशोक मेहता समिती (१९७७) :-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी आणि पंचायत व्यवस्थेतील समस्यावर विचार करण्यासाठी १९७७ मध्ये अशोक

मेहता समिती करण्यात आली. या समितीच्या काही महत्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे:-^{१५}

१. प्रत्येक राज्यात परिस्थितीप्रमाणे पंचायत व्यवस्था वेगळी असू शकेल.
२. जनतेच्या हातात विकास प्रशासनाचे नेतृत्व राहणे आवश्यक आहे.
३. ग्रामपंचायत ऐवजी पंचायत मंडळ असावी १५ ते २० हजार लोकसंख्येसाठी एक पंचायत मंडळ असावे हे मंडळ सर्व अर्थाने सक्षम असणे आवश्यक आहे.
४. ग्रामसभेला महत्वाचे स्थान असणे आवश्यक आहे.
५. पक्षिय आधारावर पंचायत राज संस्थेची निवडणूक व्हावी.
६. जिल्हा परिषदेला जिल्ह्याचे नियोजन व समस्या संबंधी संपूर्ण अधिकार असावे.
७. जिल्हा परिषदेला पर्याप्त आर्थिक स्रोत निर्माण होण्यासाठी स्थानक स्थरावर वित्त आयोग आवश्यक नाही.
८. पंचायत राज्य संस्थांना स्वतःचे आर्थिक स्रोत असावे.

२.५ महाराष्ट्रातील पंचायत राज :-

१ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. त्यानंतर महाराष्ट्र राज्य सरकारने पंचायत राज स्थापन करण्याचा विचार चालविला. बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीची कशा प्रकारे अंमलबजावणी करता येईल. यासाठी त्यावेळचे मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी २७ जून १९६० रोजी महसूल मंत्री श्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत राज्याच्या अंमलबजावणीसाठी राज्याचा आढावा घेऊन योग्य शिफारशी करण्यासाठी समितीच्या स्थापना करण्यात आली.

२.५.१ वसंतराव नाईक समिती (१९६०) :-

या समितीने अनेक कार्यकक्षावर विचार करून मुलभूत स्वरूपाच्या शिफारशी केल्या त्या पुढीलप्रमाणे-^{१६}

अ) जिल्हापरिषद :-

१. जिल्हा पातळीवर एक समर्थ असे जिल्हा परिषद या नावाचे कार्यकारी मंडळ स्थापन करण्यात यावे.
२. जिल्हा परिषदेच्या प्रत्यक्षपणे निवडून येणाऱ्या सभासदाची संख्या ४० पेक्षा कमी आणि ६० पेक्षा जास्त असू नये.
३. २५ ते ३५ हजार लोकसंख्या असलेल्या एका सदस्यीय प्रादेशिक मतदार संघातून एक सभासद निवडण्यात यावा.
४. वर्गीकृत जाती, वर्गीकृत जमाती व महिला यामधून प्रत्यक्ष निवडणूकीतून एकही सदस्य निवडून व आपल्या प्रत्येक प्रवर्गातून एकही सदस्य निवडून न आल्यास प्रत्येक प्रवर्गातून एक-एक सदस्य स्विकृत करावा तसेच एक अध्यक्ष असावा. स्थायीसमिती असावी, विषय समित्या असाव्यात, खासदार, आमदारांना सदस्यत्व असू नये, जिल्हाधिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप असू नये इत्यादी.

ब) पंचायत समिती :-

वर्गीकृत जाती, वर्गीकृत जमाती व महिला यांचा प्रत्येक एक प्रतिनिधी समितीवर निवडून आला नसेल तर पंचायत समितीने या वर्गाचा प्रत्येकी एक सभासद स्विकृत करावा याचबरोबर विकास गटातील दोन सरपंच पदसिद्ध सभासद असावे, इत्यादी.

क) ग्रामपंचायत :-

प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी एक ग्रामसेवकांची नियुक्ती, ग्रामसेवकावर ग्रामपंचायतीचे नियंत्रण, एक हजार किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक गावासाठी एक वेगळी ग्रामपंचायत स्थापन करण्यात यावी. जिथे लोकसंख्या कमी असेल तिथे गट ग्रामपंचायत असावी.

नाईक समितीच्या शिफारशी वरूनच महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ हा तयार करण्यात आला आहे. १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रात पंचायती राज अस्तित्वात आले.

२.५.२ ल.ना.बोंगीरवार समिती (१९७०) :-

महाराष्ट्र शासनाने पंचायती राज संस्थांच्या कार्याचे मुल्यमापन करण्याचे २६ फेब्रुवारी १९७० रोजी ल.ना.बोंगीरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने २०२ शिफारशी केल्या. त्यातील प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे-^{१७}

१. ५०० ते १०००० लोकसंख्येला ग्रामपंचायत असावी. १०००० पेक्षा अधिक लोकसंख्येसाठी नगरपालिका असावी.
२. पंचायत समितीच्या सदस्यांची निवड प्रौढ मतदान पद्धतीने करावी.
३. पंचायत समिती उपसभापतीच्या अध्यक्षतेखाली सरपंच समिती स्थापन करून त्याद्वारे ग्रामपंचायतींना मार्गदर्शन देखरेख करावी.
४. जिल्हा परिषदेने पशुसंवर्धन व दुग्धविकास ही नवीन समिती स्थापन करावी. तसेच सहकार हा विषय जिल्हा परिषदेकडून राज्य शासनाकडे वर्ग करावा.
५. जिल्ह्याच्या विकासासाठी जिल्हा परिषद अध्यक्षांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन व पुर्नविलोकन समिती स्थापन झाली.

२.५.३ प्राचार्य पी.बी. पाटील समिती १९८४ :-

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्यव्यवस्थेचे मुल्यमापन करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने जून १९८४ मध्ये प्राचार्य पी.बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायतराज्य मुल्यमापन समितीची स्थापना केली. या समितीपुढे पंचायत राज्य पुर्नविलोकन करण्याचे आव्हान उभे होते. तसेच पंचायत राज्य व्यवस्थेचे उद्दिष्ट्ये कितपत साध्य झाली आहेत? पंचायत राज्यव्यवस्थेचा संस्थात्मक आर्थिक व

प्रशासकीय रचनेत फेरबदल करावा काय? अशा अनेक प्रश्नांच्या कार्यकक्षा या समितीच्या पुढे होत्या.

प्राचार्य पी.बी. पाटील समितीने वरील सर्व प्रश्नांचा अतिशय काळजीपूर्वक व सखोल अभ्यास केला. त्याआधारे जून १९८६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला त्यातील प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे-^{१८}

१. विकेंद्रीकरणाच्या प्रवाहातील अडथळा सांगतांना या समितीच्या अहवालात असे प्रतिपादन केलेले आहे की, विद्या, सत्ता, संपत्तीची मक्तेदारी राखून असलेल्या प्रस्थापित वरिष्ठांच्या मनात लोक आणि लोकप्रतिनिधी यांच्या बदल अजुनही रेंगाळत असलेला अविश्वास आणि त्यातून कामे, निधी आणि नोकर यंत्रणा ही पंचायतीराज व्यवस्थेच्या अधिकाराखाली देतांना केला जाणारा बोटचेपेणा यामुळेच विकेंद्रीकरणाच्या प्रवाहाला ओहोटी लागली आहे.
२. विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या प्रचंड बदलाबरोबर पंचायतराज व्यवस्थेतही बदल करण्याची गरज आहे.
३. सत्ता, संपत्ती व अधिकारांची वाटप इत्यादी बाबत राज्यकर्तांशी राजकीय निर्धारणाची आवश्यकता असावी.
४. विकेंद्रीकरणाला अडथळा असलेली दुसरी यंत्रणा म्हणजे नोकरशाही होय. कारण ही वरिष्ठांकडे तोंडकरून चालविणारी कार्यपद्धती आहे.
५. पंचायत राज मध्ये अनुसूचित जाती-जमाती साठी राखीव जागा लोकसंख्येच्या प्रमाणात असाव्यात.
६. ग्रामपंचायती मध्ये पंचसभा असाव्यात इत्यादी शिफारशी करून या समितीने मुलभूत परिवर्तनाचा आग्रह धरलेला आहे.

थोडक्यात, महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याच्या आतापर्यंतच्या वाटचालीचा आपण आढावा घेतला तर पंचायत राज्य हे ग्रामीण पुनर्रचनेचे

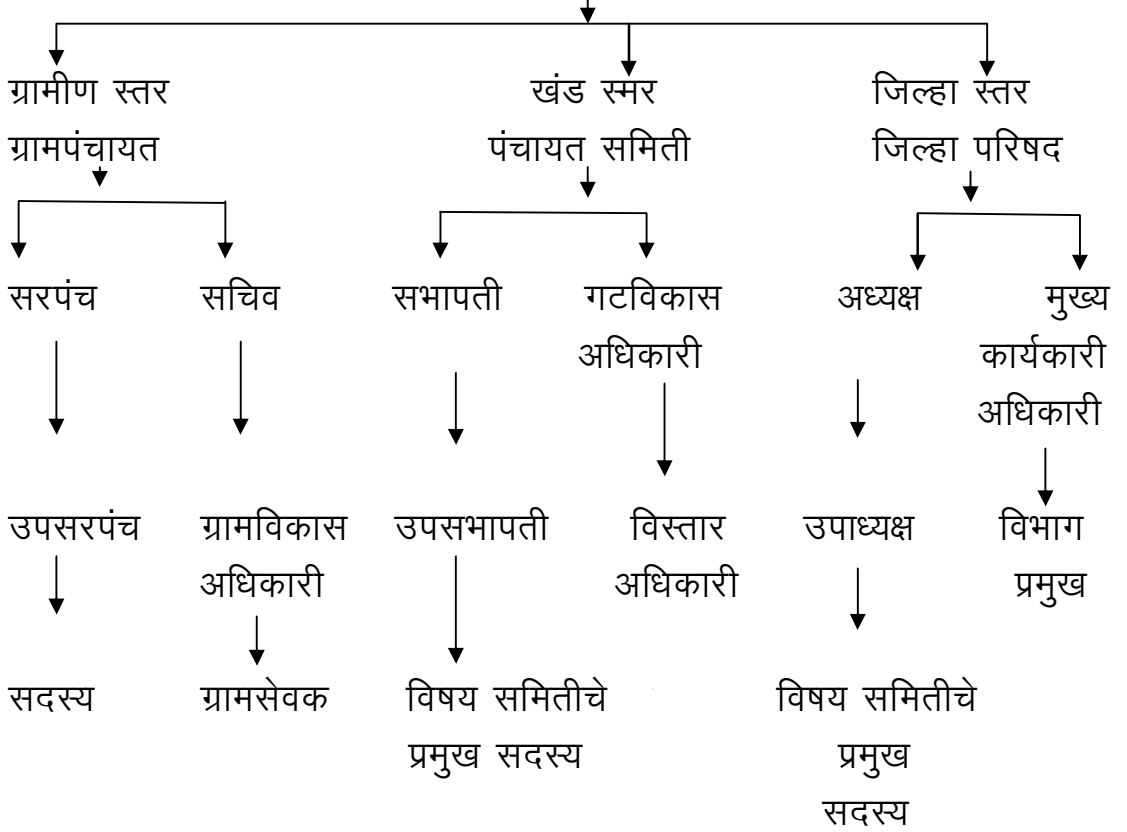
आणि ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण परिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन बनले आहे. ही गोष्ट मान्य करावी लागते.

ग्रामीण समाज जीवनाचे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी महत्वाचा वाटा पंचायत राज व्यवस्थेचा आहे. ग्रामीण क्षेत्रात या संस्थांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यात शेती सुधारणा, शिक्षण प्रसार, सहकार, समाजकल्याण, ग्राम सुधारणा इत्यादी क्षेत्रांचे या व्यवस्थेचे महत्वपूर्ण काम आहे. ग्रामीण जनतेच्या विकासासाठी पंचायत राज व्यवस्थांनी ग्रामीण जनतेच्या मानसिकतेत फार मोठा बदल घडवून आणला आहे. ग्रामीण विकासासाठी जनतेने आपल्या कार्याचा वाटा उचलण्याची गरज आहे व त्यांना तयार करण्याचे काम पंचायतराज व्यवस्थांनी पार पाडले आहे.

२.६ महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेची रचना :-

बलवंतराय मेहता समितीने पंचायत राज्याची रचना करतांना त्रिस्तरीय व्यवस्था सुचविली यामध्ये जिल्हा परिषदेला गौण स्थान असल्याने प्रत्यक्षात ती द्विस्तरीय योजना वाटत होती. महाराष्ट्रात शासनाने १ मे १९६२ पासून आमलात आणली. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेच्या रचनेत बदल झाला. या दोन दुरुस्त्यांमुळे पंचायत राज व्यवस्थेस घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. बलवंतराय मेहता समितीने सुचविल्या प्रमाणे महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली ती पुढीलप्रमाणे-

त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था

२.६१. जिल्हा परिषद :-

जिल्हा परिषदेची सभासद संख्या लोकसंख्येच्या आधारावर राज्य निर्वाचन आयोग निश्चित करित असते. परंतु सभासद संख्या ही कमीत कमी ५० आणि जास्तीत जास्त ७५ इतकी असते. तसेच पंचायत समित्यांचे सभापती हे पदसिद्ध सभासद असतात. याची निवड प्रत्यक्ष निवडणूकीद्वारे १८ वर्षे पुर्ण झालेल्या जिल्ह्यातील मतदार ५ वर्षाकरीता निवड करित असतो. ७३ व्या घटनादुरुस्तीपासून सहयोगी सदस्यत्व रद्द केले आहे. या सर्व लोकनिर्वाचित सभासदांची निवड करतांना प्रत्येक ठिकाणी आरक्षणाची तरतूद केलेली आहे. त्यामध्ये अनुसूचित जाती- जमाती व नागरिकांच्या मागास वर्गासाठी आरक्षण ठेवलेले आहे. तसेच एकूण जागेच्या ३३ टक्के जागा महिलांकरिता राखीव ठेवल्या जातात.^{१९}

जिल्हा परिषदेवर आलेल्या सदस्यांमधून एक अध्यक्ष व एक उपाध्यक्षाची निवड अडीच वर्षासाठी केली जाते. जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष पदासाठी हे

आरक्षण लागू नाही. जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष पदासाठी आरक्षण राज्यातील वेगवेगळ्या जिल्हा परिषदांना आळीपाळीने बदलून दिले जाते हे आरक्षण राज्य शासनाकडून निश्चित केले जात असते.

जिल्हा परिषदेतील प्रशासन व्यवस्थितरित्या चालविण्यासाठी भारतीय प्रशासकीय सेवेतील वरिष्ठ अधिकारी आणि जिल्हा परिषदेचा प्रशासक म्हणून मुख्य कार्यकारी अधिकारी असतो. तसेच उपमुख्य कार्यकारी अधिकारीही असतात. जिल्हा परिषदेतील कार्यपद्धती निःपक्षपातीपणे, कायदेशीरपणे आणि प्रशासनातील अधिकारी आणि पदाधिकारी यांच्यातील समन्वय व सुसंवाद ठेवण्याचे कार्य या प्रशासकाला करावे लागतात.

२.६.२ पंचायत समिती :-

महाराष्ट्रात पंचायतराजची स्थापना करण्यासाठी वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार निर्धारित अधिनियमातील ५६ व्या कलमानुसार जिल्ह्यातील प्रत्येक विकास गट किंवा तालुकास्तरावर पंचायत समिती असते. पंचायत राजच्या त्रिस्तरीय रचनेतील जिल्हा पातळीवर व ग्रामपंचायत पातळीवर असलेली ग्रामपंचायत यांच्यातील मध्यवर्ती स्थान किंवा दुवा म्हणून कार्य करणारी पंचायत समिती असते याही संस्थेचा संबंध ग्रामीण कार्यक्षेत्रापुरताच मर्यादित असतो. महाराष्ट्र राज्यात सध्या ३४३ पंचायत समित्या कार्यावत आहेत. पण राज्यात नव्याने झालेल्या काही तालुक्यांच्या पार्श्वभूमीवर पंचायत समितीच्या संस्थेत भर पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

पंचायत समितीची सदस्य संख्या त्या प्रादेशिक क्षेत्राची लोकसंख्या विचारात घेवून राज्य निर्वाचन आयोग पंचायत समितीचे गण व सदस्य संख्या निश्चित करित असते. जिल्हापरिषदेच्या एका मतदार संघामध्ये पंचायत समितीचे दोन मतदार संघ असतात या प्रत्येकी मतदार संघातून प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वानुसार प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे सदस्यांची निवड केली जाते ही निवड करतांना जिल्हा परिषदेप्रमाणेच आरक्षणाचे नियम पाळले जातात. तसेच पंचायत समितीच्या

एकूण सदस्य संख्येच्या ३३ टक्के जागा महिलांकरिता राखून ठेवल्या जातात. या सर्व सदस्यांमधून एक सभापती व उपसभापती यांची अडिच वर्षाकरीता निवड केली जाते. सभापती या पदाला आरक्षणाची तरतूद लागू असल्यामुळे हे आरक्षण आळीपाळीने पंचायत समितीला लागू केले जाते. यामध्ये ३३ टक्के पंचायत समित्यांचे सभापती महिला असतात.

पंचायत समिती ग्रामपंचायतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी पंचायत समितीच्या कार्यक्षेत्रातील एकूण सरपंचाच्या १/५ सरपंचाची समिती निर्माण करित असते. या समितीवर दरवर्षी आळीपाळीने त्या गटातील सरपंचानी नामनिर्देशित केले जाते. या समितीचा अध्यक्ष पंचायत समितीचा उपसभापती असतो. तर सचिव म्हणून विस्तार अधिकारी काम पाहतो.^{३०}

२.६.३ ग्रामपंचायत :-

पंचायत राजचा पायाभूत आणि महत्वाचा घटक म्हणजे गाव पातळीवरील ग्रामपंचायत ही पंचायत राज्याचा महत्वाचा घटक असली तरी महाराष्ट्रातील तिची निर्मिती जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ च्या अगोदर ब्रिटीश सत्तेच्या काळात झालेली आहे. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ अन्वये ग्रामपंचायतीची रचना करण्यात आलेली आहे. या अधिनियमातील ५ व्या कलमात असे म्हटले आहे की, प्रत्येक गावात एक ग्रामपंचायत असेल या तरतुदीनुसार किमान ६०० लोकसंख्या असणाऱ्या गावासाठी एक ग्रामपंचायत असेल ज्या खेड्याची लोकसंख्या ६०० पेक्षा कमी असेल अशा खेड्यांना दोन किंवा तीन खेड्यांची मिळून एक गटग्रामपंचायत असेल.

ग्रामपंचायतीच्या सदस्यांची निवड गावातील प्रौढ मतदारांकडून म्हणजे १८ वर्षे पुर्ण असलेल्या गावातील व्यक्ती कडून प्रत्यक्ष मतदान पद्धतीने केली जाते. या निवडणुकीसाठी राज्य निर्वाचन आयोगाने किंवा प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्यांनी निर्धारित केलेल्या प्रभागानुसार सदस्यांची निवड केली जाते. ही निवड करतांना प्रत्येक प्रभागातून ३ किंवा २ सदस्य निवडून दिले जातात.

ग्रामपंचायतीत निवडणूकीद्वारे भरावयाच्या एकूण जागेपैकी लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती-जमाती आणि नागरीकांच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती-जमाती आणि नागरीकांच्या मागास वर्गासाठी प्रत्येक प्रभागांना आळी पाळीने जागा नेमून दिल्या जातात. तसेच एकूण जागांच्या १/३ जागा महिलांसाठी राखून ठेवल्या जातात. या सर्व प्रतिनिधीची निवड पाच वर्षांसाठी केली जाते.

ग्रामपंचायतीत निवडून आलेल्या सदस्यांमधून सरपंच व उपसरपंच यांची पाच वर्षांसाठी निवड केली जाते. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमानुसार सरपंच पद आरक्षणास पात्र आहे. तसेच महिलांसाठी प्रत्येक ग्रामपंचायतीतील हे पद आळीपाळीने राखून ठेवले जाते सरपंचावर अविश्वासाचा ठराव संमत करून त्याला पदच्युत करण्याची तरतुदी आहे.२१

प्रत्यक्ष लोकशाहीचा (Direct Democracy) अविष्कार म्हणून ७३ व्या घटनादुरुस्तीने भारतीय राज्यघटनेत पंचायती हा नवा भाग नव्याने समाविष्ट केलेला आहे. या भागातील कलम २४३ (अ) मध्ये ग्रामसभेलाच खेड्याचे कायदेमंडळ असे म्हणतात.

ग्रामसभेची बैठक वर्षातून सहा वेळा सरपंच बोलवीत असतो. ग्रामसभेच्या बैठका घेणे, गावातील समस्यावर चर्चा घडवून आणणे तसेच ग्रामसभा घेण्या अगोदर गावातील महिलांची ग्रामसभा आयोजित करणे इ. जबाबदारी ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाची असते.

२.७. ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि पंचायतराज :-

७३ वी घटनादुरुस्ती ही भारतातील पंचायतराज व्यवस्थेतील एक नवीन क्रांती ठरली आहे. आपल्या देशामध्ये ग्रामीण जीवनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पंचायत संस्थांची पुनर्रचना करून पंचायत राज्याची स्थापना करण्यात आली. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधीचे स्वप्नातील पंचायतीराज व्यवस्था ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार पंचायतराज्यांचे नियमन त्या-त्या राज्य शासनाकडे सोपवण्यात आले. त्यामुळे आपल्या देशातील वेगवेगळ्या राज्यातून पंचायतराज या संस्थेचे

स्वरूप वेगवेगळे राहिले आहे. महाराष्ट्र राज्यात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायती अशी त्रिस्तरीय रचना आहे. कर्नाटकमध्ये मात्र जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत यामधील घटक म्हणून मंडळ समिती काम पाहतात. मंडळ समिती वीस ते पंचवीस हजार लोकवस्तीच्या गटापुरती मर्यादीत असते. जेव्हा भारत सरकारने पंचायत राज संस्थांच्या मुल्यमापनासाठी नियोजन मंडळाचे माजी उपाध्यक्ष बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५७ मध्ये एक समिती नियुक्त केली होती. तेव्हा या समितीने सामुदायिक विकास कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय विस्तार योजनेचा सखोल अभ्यास केला. ग्रामीण विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने व लोकशाही शासनपद्धती यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने मेहता समितीने काही महत्वपूर्ण शिफारशी सरकारकडे सादर केल्या. त्या शिफारशीनुसार राज्यसरकारने लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा व त्रिस्तरीय योजनेचा स्वीकार केला. त्या शिफारशीमध्ये मंडळ समित्यांच्या समावेश होता.^{२२}

वेगवेगळ्या राज्यांतील पंचायतराज संस्थांचे अवलोकन केले, तर असे दिसते, की संस्थांच्या निर्मितीमधून सत्ता विकेंद्रीकरणाचा मुळ उद्देश अजूनही साकार झालेला नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या-त्या राज्य शासनाचा पंचायतराज संस्थांच्या कामकाजामधील हस्तक्षेप आहे असे लक्षात आले आहे. या हस्तक्षेपामुळेच या पंचायतराज संस्था दुर्बळ राहिल्या आहेत. बऱ्याच प्रमाणात राज्य शासनाचे कार्यक्रम राबविण्यापुरतेच त्याचे कार्य मर्यादित राहिले आहे. या संस्थांचे आर्थिक उत्पन्नही बेताचेच असल्यामुळे त्यांच्या कार्यावर मर्यादा पडतात. या संस्थाविषयी राज्य सरकारला काहीही आस्था आहे असे दिसत नाही. काही राज्यातून या पंचायतीराज संस्थाबाबतची राज्य शासनाची अनास्था, इतक्या पराकोटीला पोहचली होती की, त्या राज्यांमध्ये पंचायतराज संस्थांच्या निवडणूका २४ वर्षांपर्यंत घेतल्याच गेल्या नव्हत्या.^{२३}

ही अनास्था दुर व्हावी आणि सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबद्दल राज्य शासनांनी जागरूक राहावे, विविध राज्यातील पंचायतसंस्थांच्या रचनेत आढळून येणारी

भिन्नता दूर करून देशभर पंचायत संस्थांच्या रचनेत सुसुत्रता आणावी या करिता भारताच्या संविधानामध्ये आवश्यक त्या तरतूदी केल्या जाव्यात असा विचार गेल्या काही वर्षात सतत मांडला जात होता. भारत सरकारने पंचायत राज संस्थांच्या पुनरावलोकनासाठी अशोक मेहता समिती नंतर व्ही.टी. कृष्णाम्माचारी समिती, प्रशासकीय सुधार आयोग, जी.व्ही.के.राव समिती, एन.एम.सिंघवी समिती, सरकारीया आयोग, पी.के. थुंगन समिती आणि गाडगीळ समिती इत्यादी राष्ट्रीय पातळीवर समित्या स्थापन करण्यात आल्या.^{२४} तसेच महाराष्ट्रातील कै.वसंतराव नाईक समिती, एस.जी.बर्वे समिती, बोंगिरवार समिती, काळे समिती, प्राचार्य पी.बी. पाटील समिती इत्यादी समित्या स्थापन करण्यात आल्या होत्या.^{२५} परंतु यापैकी कोणत्याही समितीने पंचायतीराज संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाविषयी प्रभावी सुचना केलेली नव्हती. फक्त पी.बी. पाटील समितीने महिलांनी २५% राखीव जागा ठेवाव्यात असे सुचविलेले होते. परंतु त्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी झालेली नव्हती.

२.८ ७३ व्या घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया :-

भारतामध्ये लोकशाही देशात एकूण लोकसंख्यापैकी निम्मी लोकसंख्या असणाऱ्या महिलांनी स्वातंत्र्य, समता, हक्क आणि सत्तेत सहभागी करून घेण्याकडे अधिक तीव्रतेने १९७५ पासून भर देण्यात येऊ लागला. त्यानुसार १९७५ मध्ये भारतात “कमिटी ऑन स्टेटस ऑफ प्लॅन फॉर कुमेन” १९८८ चे ११ कलम स्पष्ट करते की “Modern to ensure that woman have the opportunity to enjoy equal political status with men all attramsition any measure a reseravation of 33% seats in all elcted ladies is imperative this would be encalcene of women that have obtained position in their own rigth.”

थोडक्यात आधुनिक काळात महिलांना पुरुषांबरोबर राजकीय क्षेत्रात जी संधी, अधिकारयुक्त स्थान मिळाले ते केवळ महिलांसाठी आरक्षित ठेवलेल्या ३३% जागांची फलश्रुती आहे. या पार्श्वभूमीवर तत्कालीन पंतप्रधान श्री राजीव गांधी यांनी १५ मे १९८९ रोजी लोकसभेत मांडलेले पंचायतराज्य च्या संदर्भातील ६४ व्या घटनादुरुस्तीचे विधेयक १० ऑगस्ट १९८९ रोजी लोकसभेत पारित झाले. परंतु राज्यसभेत नामंजूर झाल्यामुळे घटनादुरुस्ती होऊ शकली नाही. त्यानंतर १९९१ मध्ये पी.व्ही. नरसिंहराव सरकार सत्तेवर आल्यानंतर पंचायत संस्थाबाबत नवीन घटना दुरुस्ती विधेयक संसदेत मांडायचे ठरले. ७३ वी घटनादुरुस्तीच्या रूपाने हे विधेयक १६ सप्टेंबर १९९१ रोजी लोकसभेत सादर झाले नंतर डिसेंबर १९९१ मध्ये ते विचार विनिमयासाठी ३० सभासद असलेल्या संयुक्त संसदीय समितीने सविस्तर विचार विनिमयानंतर आपला अहवाल जुलै १९९२ मध्ये संसदेस सादर केला. त्यानंतर २२ डिसेंबर १९९२ रोजी जवळजवळ एक मताने ७३ वी घटना दुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मंजूर झाले. राज्यसभेने २३ डिसेंबर १९९३ रोजी त्याला मंजूरी दिली. त्यानंतर १७ घटक राज्यांतल्या विधिमंडळाची मान्यता मिळाल्यानंतर २० एप्रिल १९९३ रोजी विधेयकास राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाली व त्यानंतर २४ एप्रिल १९९३ रोजी १९९२ च्या कायद्याची (७३ वी घटनादुरुस्तीची) प्रक्रिया पूर्ण झाली. २४ एप्रिल १९९३ पासून हा कायदा संपूर्ण भारतात अंमलात आणण्यात आला.^{२६} तेव्हापासून आजपर्यंत पंचायतीराज संस्थांचा कारभार सुरळीत चाललेला आहे.

२.९ ७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता :-

गाव हाच भारताचा आत्मा आणि आधार आहे. जर भारताचा विकास करावयाचा असेल तर गावांचा विकास करावा लागेल. प्रत्येक गावाला आत्मनिर्भर बनवावे लागेल. असे महात्मा गांधीजींनी म्हटले आहे. महात्मा गांधींचे हे स्वप्न वास्तवात आणण्यासाठीच पंचायतराज संकल्पना पुढे आली. १९५७ च्या बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीवरून भारतात पहिले ग्रामराज्य नागौरा

(राजस्थान) येथे २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी निर्माण झाले. महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार १९६० मध्ये महाराष्ट्रात जिल्हापरिषद, पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ निर्माण झाला व १ मे १९६२ पासून त्रिस्तरीय (जि.प./पं.समिती, /आणि ग्रामपंचायत) पद्धती चा अवलंब करण्यात आला.

पंचायतीराजची स्थापना होऊन तीन तपानंतरच्या कालखंडानंतरही आवश्यक तो परिणाम साधला गेला नाही, कारण ह्या संस्था खऱ्या अर्थाने स्थानिक जनतेच्या किंवा लोकाभिमुख होऊ शकल्या नव्हत्या. आधुनिक काळातील स्थानिक लोकांचे निर्णय प्रक्रियेमधील सहभागीत्व या त्रिस्तरीय सिद्धांतावर रचलेला आहे आणि या सिद्धांताचा वापर केला तरच विकेंद्रीकरणाचा वास्तव परिणाम साधला जातो. या दृष्टिकोनातून ७३ वी घटनादुरुस्तीने निर्माण केलेले संविधान अधिनियम- १९९२ महत्वपूर्ण पायरी ठरते. या घटनादुरुस्तीनुसार पंचायतराज संस्थांमध्ये एक तृतीयांश (३३-) जागा आरक्षित ठेवण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे महिलांना राजकीय प्रवेशाचा मार्ग सुकर झाला. महिलांच्या अनुषंगाने हे एक महत्वाचे पाऊल ठरले आहे.^{२७}

१. महिला सबलीकरणासाठी :-

पंचायतराज हा लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पहिला टप्पा, लोकशाहीच्या समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य या मुलभूत संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होण्यासाठी संधी पंचायतराज मध्ये केलेल्या आरक्षणामुळे निर्माण झाली आहे. लोकशाही प्रेमी कोणत्याही व्यक्तीला ही घटना स्वागताह व आनंदाची वाटणे साहजिकच आहे. परंतु हा कठीण प्रयत्न आहे. वर्ग आणि वर्ण यामध्ये गुरफटलेला आपला भारत देश त्यात अधिक भर म्हणजे मनुवाद आणि पुरुषप्रधानता यामुळे भारतीय व महाराष्ट्रीयन महिला जात, वर्ग आणि वर्ण यांच्याही पलिकडची आहे. एकीकडे स्त्रियांना आरक्षण दिले म्हणायचे, पण २१व्या शतकाला अनुसरून स्त्रियांना हा हक्क दिला जातोय. अशी कौटुंबिक व सामाजिक भावना असण्याची गरज आहे. परंतु

याउलट एक प्रकारचे उपकार केले आहेत या पद्धतीने पाहिले जाते. इतकेच नव्हे तर जिल्हा परिषद व पंचायत समितीमध्ये सदस्यांचे किंवा पदाचे आरक्षण येणे ही लोकशाहीमधील क्रमप्राप्त घटना आहे हे मानायला अजून समाजमन तयार नाही हिच खरी लोकशाहीची शोकांतिका आहे. विकेंद्रीत लोकशाही मध्ये महिला हे आरक्षण खऱ्या अर्थाने कृथार्थ होऊ शकेल. समाज जीवनात स्त्रीला स्थान हे राजकीय सत्तेचा मुळ उद्देश आहे. पण प्रत्यक्षात या सत्तास्थानाकडे ज्या लोकशाही पद्धतीने, सामाजिक न्याय व्यवस्था म्हणून पाहिले जात नसल्यामुळे सत्तेत येण्यापूर्वी ही स्त्री कोणी नसते व सत्ता गेल्यानंतर ही कोणी नसते. हे लोकशाही मध्ये भाग असणे गरजेचे आहे.^{२८}

पुरुष प्रधान पद्धतीत खऱ्या अर्थाने स्त्रिला सत्तेच्या राजकारणातील सहभागाची मोठी उणीव आहे. या पुरुषप्रधान पद्धतीत खऱ्या अर्थाने स्त्रिला सत्तेच्या राजकारणातील स्थान द्यायचे की नाही हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणून महिलांना सशक्त केल्याशिवाय पंचायतीराज संस्था बलशाली होणार नाहीत आणि हे करण्यासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता होती.

२. प्रचलित पंचायतराज संस्थामधील उणीवा दूर करण्यासाठी :-

१९५९ पासून म्हणजे बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार देशातील सर्व घटकराज्यात पंचायतराज संस्थांची स्थापना करण्यात आली. पंचायतराज संस्थांच्या संदर्भातील विविध प्रकारचे कायदे करण्याचा, अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार त्या-त्या राज्यसरकारांना होता. कारण राज्यघटनेतील अधिकार वाटणीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्यसुचीमध्ये समाविष्ट होता. त्यामुळे प्रत्येक घटक राज्यांनी आपआपल्या सोयीनुसार पंचायतराज संस्थांच्या रचनेत, अधिकारात भिन्नता आणि अनेक प्रकारच्या उणीवा होत्या. अशा भिन्नतेमुळे व उणीवामुळे पंचायतराज संस्था अधिक प्रभावी भूमिका पार पाडू शकत नव्हत्या विविध स्तरावर केल्या

गेलेल्या प्रदिर्घ चर्चामधून तत्कालीन पंचायतराज्य मध्ये पुढील प्रकारच्या उणीवा किंवा दोष दिसून येतात.

घटनात्मक दर्जा नव्हता :-

बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी नुसार संपुर्ण भारतात व सर्वप्रथम राजस्थानमध्ये २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचायतराजचे उद्घाटन केले. परंतु या सर्व संस्थांना लिखित अशा घटनात्मक कायद्याचा आधार नव्हता. राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील मार्गादर्शक तत्वांमध्ये कलम ४० मध्ये असलेल्या पंचायती संस्थांबद्दल घटनात्मक किंवा न्यायलयीन अधिष्ठान नव्हते. त्यामुळे तत्कालीन पंचायतीसंस्था प्रभावीपणे काम करू शकत नव्हत्या.

राज्य सरकारच्या मर्जीवर कारभार :-

७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या अगोदर वेगवेगळ्या घटकराज्यातील पंचायतीराज संस्था पुर्णपणे राज्य सरकारच्या मर्जीनुसार चालत होत्या. राज्य सरकारच्या इच्छेनुसार व स्वतःचा स्वार्थ साध्य करण्यासाठी या पंचायतीराज संस्थांचा वापर केला जात होता. या संस्थांची रचना, कार्यकाळ, निवडणूका, पैसा या सर्व बाबी राज्य सरकारच्या मर्जीवर अवलंबून होत्या. परिणामी या संस्था फारशा प्रभावीपणे काम करू शकत नव्हत्या.^{२९}

दुर्बल घटकांना कमी प्रतिनिधीत्व :-

प्रचलित पंचायत राज संस्थांमध्ये दुर्बल घटकांना अनुसूचित जाती-जमातींना, विशेषतः महिलांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व नव्हते. त्यामुळे पंचायतराज संस्था सामाजिक अभिसरणाचे प्रभावी साधन बनू शकत नव्हता. पंचायत राज संस्था अधिक सर्वसमावेशक करण्यासाठी अनुसूचित जाती-जमाती व स्त्रियांसाठी राखीव जागा ठेवणे अत्यावश्यक आहे. तरच राजकीय प्रक्रियेने सामाजिक अभिसरण गतिमान होऊ शकेल.

निधी व साधनांचा अपुरेपण :-

सत्ता व कार्याच्या हस्तांतराबरोबर पंचायतराज संस्थांच्या, आर्थिक स्थितीत वाढ झाल्याशिवाय त्या सक्षम व समर्थ होणार नाहीत, कर, शुल्क, अनुदान आदि मार्गाने या संस्थांचे उत्पन्न कसे वाढेल, पुरेसा निधी कसा उपलब्ध होईल. यांची तरतूद आवश्यक आहे. ही राज्य सरकारच्या अंखत्यारीतील गोष्ट आहे. परंतु बरीचशी राज्य सरकारे याबाबतीत दक्ष न राहता उलट या संदर्भात स्थानिक पंचायत संस्थांचे अधिकार कमी करणे, पंचायतराज बाह्य संस्था निर्माण करून त्यांच्याकडे सत्ता देणे इत्यादी कारणांमुळे पंचायतराज्याची स्वायत्तता व सामर्थ्य यांना या गोष्टी बाधक ठरत होत्या.

केंद्रीत व आदेशात्मक नियोजन :-

आर्थिक विकासासाठी स्कारलेल्या नियोजनाचे स्वरूप केंद्रीत तसेच तांत्रिक झाल्यामुळे खालच्या पातळीवरील जनतेला विकास प्रक्रियेसंबंधी जवळीक व आत्मियता वाटत नव्हती. वरच्या पातळीवरून केंद्र किंवा राज्य पातळीवरून नियोजनातील प्रकल्प निश्चिती त्यांच्या अंमलबजावणीचे तपशीलवार आदेश येत असल्याने स्थानिक लोकांच्या अभिक्रमाला, सहभागाला पुरेशी संधीच मिळत नव्हती. हे आपल्यासाठी नाहीच, अशी दुरतेची, अलगततेची व तटस्थतेची भावना लोकांमध्ये होती. ही भावना दूर केल्याखेरील विकासाची आणि समाजाबद्दलची क्रिया वेगवान होणार नाही. निर्णय घेणारे, निर्णयाची अंमलबजावणी करणारे आणि ज्यांच्यासाठी हा सारा प्रयत्न आणि प्रपंच चालू आहे. अशा जनसामान्यमध्ये मोठ्या प्रमाणावर तफावत आहे. त्यामुळे पंचायत राज प्रशासन यंत्रणेचे नियंत्रण त्या-त्या स्तरावरील जनसामान्यांच्या प्रतिनिधीकडून न होता. दुरुस्थ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून नोकरशाहीकडून होत होते. राज्य सरकारच्या नोकरशाहांचे प्राबल्य कमी करून प्रशासकीय यंत्रणा त्या-त्या स्तरावरील जनसामान्यांच्या प्रतिनिधीकडून न होता दुरुस्थ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून, नोकरशाहीकडून होत होते. विकास योजनांची कार्यवाही नियंत्रण स्थानिक स्तरावरील लोकप्रतिनिधीकडे

पाहिजे. राज्य यंत्रणा त्या-त्या स्तरावरील लोकप्रतिनिधींच्या नियंत्रणाखाली आणणे आवश्यक आहे. त्याखेरीज पंचायत संस्थांची कार्यक्षमता वाढणार नाही.

अनियमित निवडणूका :-

पंचायत राज संस्थांच्या निवडणूका नियमित व निर्दोष पद्धतीने होत नव्हत्या. घटकराज्यांनी या संस्थांच्या निवडणूका निष्कारण लांबणीवर टाकून या संस्थावरील लोकांच्या लोकशाही हक्कांवर मर्यादा टाकल्या. या निवडणूका नियमित न होण्याचे कारण म्हणजे या निवडणूका राज्य सरकारच्या कायद्याने नियंत्रित होत होत्या. केंद्र व राज्य कायदेमंडळाच्या निवडणूकाप्रमाणे घटनात्मक आदेशानुसार निवडणूका होऊन ग्रामस्तरावरील लोकशाही प्रवाही व निर्मळ बनू शकेल.^{३०}

रचनेत समानता नव्हती :-

मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार जिल्हा परिषद, पंचायत समिती अस्तित्वात आल्या. त्या संस्थेच्या रचनेमध्ये, कार्यकालामध्ये कार्यामध्ये फारशी समानता नव्हती. प्रत्येक राज्य सरकार आपल्या मर्जीनुसार या संस्थांची रचना व कार्यपद्धती ठरवित होते. त्यामुळे पंचायतीराज व्यवस्था पुरेशा प्रमाणात प्रगल्भ होऊ शकली नाही. म्हणून ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार आज भारतातील सर्व घटकराज्यातील पंचायतीराज संस्थांची रचना व कार्यपद्धती व इतर अनेक कार्यक्रमाबाबत समानता आढळून येते. म्हणून या संस्था आज पुर्वीपेक्षा अधिक प्रभावीपणे कार्य करू लागल्या आहेत.

महत्वाच्या पदांवरील वर्चस्व :-

मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार तयार केलेल्या पंचायतीराज संस्थांमधील महत्वाची पदे उदा. सरपंच, उपसरपंच, अध्यक्ष, सभापती व उपसभापती या सर्व पदांवर विशिष्ट जातीचा प्रभाव होता त्यामुळे ही पदे जाती किंवा एकाच व्यक्तीकडे बरीच वर्षे होती. एक प्रकारची राजकीय, सामाजिक हुकूमशाही यातून

निर्माण झाली होती. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना व स्त्रियांना या पदावर प्रतिनिधीत्व मिळत नव्हते. ^{३१}

आमदार व खासदारांचा सहभाग :-

मेहता समितीने सुचविलेल्या शिफारशीनुसार जिल्हा परिषद व पंचायत समितीमध्ये जिल्ह्यातील व तालुक्यातील आमदार खासदारांना सहयोगी सदस्यांच्या रूपाने सहभागी करून घेतले जात होते. या सहभागामुळे अनेक प्रकारने नवीन राजकीय वाद निर्माण होऊ लागले महाराष्ट्राचा विचार करता नाईक समितीने सुरुवातीपासूनच आमदार, खासदारांनी या संस्थापासून दूर ठेवले होते आणि आताही दुरच आहेत.

केंद्र सरकारचे मत :-

केंद्र सरकारच्या मते पंचायतराज संस्थामधील दोषांचे मुख्य कारण म्हणजे पंचायत राज्याला पुरेसे घटनात्मक अधिष्ठान नाही. जे काही अधिष्ठान राज्यघटनेच्या चाळीसाव्या कलमानुसार आहे ते घटकराज्यांच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार दिलेले आहे. पुरेशा घटनात्मक अधिष्ठानाच्या अभावामुळे पंचायतराज संस्थापातळीवर अभिप्रेत असणारी लोकशाहीतील क्रांती गेल्या चाळीस वर्षात होऊ शकली नाही. लोकशाहीतील क्रांती होण्यासाठी ज्या घटनात्मक तरतुदींचा घटनेत अंतर्भाव पाहिजे होता, तो नसल्याने पंचायतराज संस्था असमर्थ, असंतुलित, असाह्य व प्रभावहीन आणि लोकजीवनाशी असंबद्ध राहिल्या. केंद्र व राज्य सरकारवरील लोकशाहीला जसा घटनात्मक आधार आहे. तसाच आधार पंचायतराज संस्थांना दिल्याखेरीज त्यांची पुढील प्रगती अशक्य आहे म्हणून पंचायत राज्यांच्या परिवर्तन प्रभावाचा उगम तत्सम घटनादुरुस्तीने होणार आहे, असे केंद्र सरकारचे मत आहे.

३. सामाजिक न्यायासाठी :-

सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता होती. सामाजिक न्यायालय समतेच्या लढ्यातील साधन

बनविण्यासाठी शोषित, वंचित व दुर्बल घटकांचे हात म्हणजेच महिलांचे हात भक्कम करण्यासाठी राज्य सरकारने व केंद्र सरकारने सामाजिक न्याय मिळण्यासाठी आणि प्रस्थापित विषमतेविरुद्ध लढा देण्यासाठी ७३ व्या घटनादुरुस्तीची आवश्यकता होती.

४. लोकशाहीचा विकास :-

७३ व्या घटनादुरुस्तीची सर्वात मोठी गरज लोकशाहीचा विकास होय भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. पण लोकशाही ही केवळ नाममात्र स्वरूपात आहे. यात समाधान मानण्याऐवजी लोकशाही विकसित कशी होईल हे पाहणे गरजेचे आहे. लोकशाही ही केवळ निवडणूक होईपर्यंत असते असे नाही. ती एक जीवनपद्धती आहे. म्हणून सर्व निर्णयप्रक्रियेतून ती दिसून येणे आवश्यक आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे तीन स्तरावर जिल्हा, तालुका आणि गावपातळीवर पंचायतसंस्था निर्माण करणे, त्यांच्या विशिष्ट प्रकारे निवडणूका घेणे त्यांना कराविषयक व कार्याविषयक अधिकार देणे. इत्यादी गोष्टी राज्यांवर बंधनकारक झाल्या आहेत. ज्या गोष्टी घटनेने बंधनकारक आहेत त्या झाल्या नाहीत तर सामान्य नागरिकदेखील न्यायालयात दाद मागू शकतो, हे लक्षात आणले. या घटनादुरुस्तीने महिलांचा सहभाग वाढणार आहे. महिलानेतृत्व सक्षम बनणार आहे आणि एकंदरीत महिलांचे सबलीकरण होण्यास हातभार लागेल अशी या कायद्याकडून अपेक्षा आहे.^{३२}

२.१० ७३ व्या घटनादुरुस्तीतील तरतुदी व अंमलबजावणी :-

७३ व्या घटनादुरुस्तीची ठळक वैशिष्ट्ये :-

२२ डिसेंबर १९९२ रोजी जवळजवळ एका मताने ७३ वी घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मंजूर झाले. राज्यसभेने दि. २३ डिसेंबर १९९३ रोजी त्याला मंजूरी दिली. त्यानंतर १७ घटकराज्यांतील विधीमंडळाची मान्यता मिळाल्यानंतर २२ एप्रिल १९९३ रोजी विधेयकास राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाली व त्यानंतर २४

एप्रिल १९९३ रोजी घटनेचा कायदा १९९३ (७३ व्या दुरुस्ती) याचे स्वरूप पुर्ण झाले. २४ एप्रिल १९९३ पासून हा कायदा संपुर्ण भारतात अंमलात आणण्यात आल्या. त्यांची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला.
२. सर्व देशभरात पंचायत राज व्यवस्थेत काही बाबतीत एकसुत्रता आली.
३. पंचायतराज संस्थांच्या निवडणूका दर पाच वर्षांनी होणे बंधनकारक केले.
४. पंचायतराज संस्था बरखास्त केल्यास त्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत निवडणूका घेणे बंधनकारक अशा निर्वाचित पंचायतीची पुर्वीच्या पंचायतीची मुदत संपण्याच्या दिनांकापर्यंत असेल.
५. प्रत्येक गावात ग्रामसभेची स्थापना अनिवार्य केली.
६. ग्रामसभेत महिलांचा सहभाग अनिवार्य केला.
७. ग्रामस्तरावरील पंचायतीच्या प्रमुखांच्या निवडीची पद्धत (प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष) हे ठरविण्याबाबत राज्य सरकारला स्वातंत्र्य दिलेले आहे.
८. अनुसूचित जाती- जमातीकरिता त्या पंचायतीच्या क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात रोटेशन पद्धतीने आरक्षण यापैकी कमीत कमी १/३ जागा महिलांकरिता राखीव आहेत.
९. प्रवर्गातील एकूण महिलांकरिता प्रत्यक्ष निवडणूकीने भरावयाच्या जागांपैकी कमीत कमी १/३ जागा महिलांकरिता रोटेशनपद्धतीने आरक्षित ठेवण्याची तरतूद केली.
१०. सर्व स्तरावरील प्रमुखाचे (सरपंच, सभापती व अध्यक्ष) निवडणुकीकरिता प्रत्येक वर्गवारित आरक्षण राहिल.
११. पंचायतराज संस्थेचे आर्थिक हितसंबंध जोपासण्यासाठी राज्यवित्त आयोगांच्या स्थापनेची तरतूद आहे.
१२. निवडणूक संदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना.
१३. पंचायतींना लेखा परीक्षण लागू केले.

१४. न्यायालयांना निवडणूक प्रक्रियेत हस्तक्षेपास मज्जाव.

१५. राज्यसूचीमध्ये अकराव्या अनुसूचीचा समावेश करून अनुसूचीतील २९ विषयांपैकी राज्य सरकारला काही पंचायतीकडे सोपविण्यात येतील अशी तरतूद केली आहे. ^{३३}

७३ व्या घटनादुरुस्तीतील तरतुदी :-

गांधीजींच्या स्वप्नातील ग्रामस्वराज्य कसे साकार करता येईल यासाठी म्हणजे पंचायत संस्थांना प्रत्यक्षात कसे आणता येईल याचा विचार करण्यासाठी आणि भारतीय राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमाखाली पंचायत संस्था स्थापन करण्याच्या तरतुदीला मुर्त स्वरूप देण्यासाठी बलवंतराय मेहता समितीची नियुक्ती करण्यात आली. या समित्यांच्या अहवालानुसार २ ऑक्टोबर १९५९ पासून पंचायत संस्था अस्तित्वात आल्या. पण सर्वच घटकराज्यांनी पंचायत राजसंस्थांच्या रचना, अधिकार, वगैरेबाबत सारखेपणा ठेवला नाही. किंबहुना अनेक राज्यांत पंचायतसंस्थांच्या मुळ उद्देशालाच वेडेवाकडे वळण लागले. ग्रामविकासाचा पाया देशाच्या विकासाला लाभावा तसा लाभला नाही. पंचायत संस्था दुबळ्या राहिल्या. विकेंद्रीकरणातून लोकांना शासनात आणि विकासकार्यात सहभागी होण्याची खरीखुरी संधी मिळणे दुरच राहिले म्हणून घटनादुरुस्ती करून पंचायत संस्था अधिक बळकट कराव्यात अशा शिफारशी सरकारीया आयोगापासून ते महाराष्ट्र पी.बी. पाटील समितीपर्यंत अनेक समित्यांनी आणि तज्ज्ञांनी केल्या.

संविधानातील ७३ व्या घटनादुरुस्ती करणारा कायदा नेमका काय आहे ते आता पाहु

कलम २४३- ड जागांचे आरक्षण :-

पुढील प्रकारे दोन वर्गांसाठी आरक्षण राहिल.

अ) अनुसूचित जाती :-

ब) अनुसूचित जमाती :-

१. प्रत्येक पंचायत संस्थेकडे पंचायत क्षेत्रातील एकूण लोक संख्येशी अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येत जेवढे प्रमाण असेल त्यांच्या जास्तीत जास्त जवळ येईल अशा प्रमाणात एकूण जागांपैकी अनुसूचित जातीसाठी राखीव जागा असणाऱ्या जागांचे प्रमाण राहिल. त्याचप्रमाणे अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या जे प्रमाण पंचायत क्षेत्रातील लोकसंख्येशी असेल त्याच प्रमाणात एकूण जागांपैकी अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असणाऱ्या जागा राहतील. अशाप्रकारे राखीव ठरणाऱ्या जागा पंचायतीच्या विविध मतदार संघामध्ये आळीपाळीने बदलल्या जातील.

तसेच वरीलप्रमाणे राखीव ठेवलेल्या जागांमध्ये कमीत कमी एक तृतीयांश जागा अनुसूचित जातीतील आणि अनुसूचित जमातीतील महिलांसाठी आरक्षित राहतील.

२. प्रत्येक पंचायत (म्हणजे पंचायत राज संस्थेत) प्रत्यक्ष निवडणूकीने भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी (अनुसूचित जाती आणि जमातीतील महिलांसाठी राखीव असणाऱ्या जागा धरून) कमीत कमी ३३% जागा महिलांसाठी आरक्षित राहतील आणि पंचायत क्षेत्रातील विविध मतदारसंघातून आळीपाळीने हे आरक्षण बदलले जाईल.

३. ग्रामपंचायतीतील सरपंच, पंचायत समितीतील सभापती आणि जिल्हा परिषदेतील अध्यक्षपदे, राज्याची विधानसभा कायद्याने ठरतील त्याप्रमाणे अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिला यांच्यासाठी आरक्षित राहतील. मात्र प्रत्येक पातळीवरील एकूण अध्यक्षपदांपैकी अनुसूचित जाती आणि जमाती यांच्यासाठी राखीव असणाऱ्या अध्यक्षपदांचे प्रमाण राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणाशी जास्तीत जास्त मिळते जुळते राहतील.

तसेच प्रत्येक पातळीवरील अध्यक्षपदांपैकी कमीत कमी एक तृतीयांश अध्यक्षपदे महिलांसाठी राखीव असतील. तसेच या अनुच्छेदाखाली आरक्षित असणारी पदे प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीना आळीपाळीने नेमून दिली

जातील. परंतु महिला आरक्षण सोडून अध्यक्षपदाचे आरक्षण कलम ३३४ मध्ये निर्दिष्ट केलेली मुदत संपताच समाप्त होईल.

४. कलम २४३(ड) मधील कोणतीही तरतूद एखाद्या राज्याच्या विधानसभेला पंचायतीतील जागांमध्ये अथवा विविध पातळ्यांवरील पंचायतसंस्थातील अध्यक्ष पदांमध्ये मागासवर्गीयांच्या हिताची कोणतीही तरतूद करण्यात आडकाठी आणणार नाही. अशी तरतूद करण्यात आली आहे.^{३४}

थोडक्यात आपले निर्णय घेणे आणि आपले भवितव्य ठरविणे हे लोकशाही व्यवस्थेला अभिप्रेत असते. या दृष्टिने निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग शक्या व्हावा म्हणून लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले आहे. निर्णय घेण्याचा अधिकारी म्हणजेच सत्ता उत्तरोत्तर भारतीय समाजाचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक इत्यादी अंगानी जसजसा विकास होत जाईल तसेच लोकांच्या दृष्टीने महत्वाचे आणि त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणारे निर्णय घ्यावे लागतील. यासाठी सत्ता जितकी जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत जाईल तितके चांगले पण प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्यक्षपणे सत्ता चालविता येणे संख्येमुळे अशक्य आहे. म्हणून आपले प्रतिनिधी निवडून त्यांच्यामार्फत निर्णय घेऊन सत्ता वापरणे अपरिहार्य ठरते. अर्थात निवडणूक आली की अल्पसंख्य आणि बहुसंख्य यांची गणिते प्रतिनिधित्व मिळण्याच्या शक्यता अल्पसंख्येमुळे कमी होतात. महिलांच्या बाबतीत तर त्यांची संख्या एकूण लोकसंख्येत निम्मी असूनही त्यांच्यावर सतत अन्यायच होत आला आहे. हे सर्व लक्षात घेऊनच महिला आरक्षणाबाबत स्पष्ट स्वरूपातील तरतूदी घटनेतच समाविष्ट करण्यात आल्या.

संपूर्ण क्षेत्रातील लोकसंख्येत जे प्रमाण आहे तेवढे प्रतिनिधित्व त्या त्या समुहाला मिळावे. अशी भूमिका आहे.

७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने केलेली कार्यवाही :-

महाराष्ट्र जि.प.पं.स. अनिधियम १९६१ व ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ मध्ये करण्यात आलेले महत्वाचे बदल पुढीलप्रमाणे- दिनांक २४ एप्रिल १९९४ च्या दुरुस्तीअन्वये करण्यात आलेली आहे.

१. दोन्ही कायद्यांचा कलम (२) मध्ये बदल करून
 - अ) राज्य निवडणूक आयोगाची तरतूद
 - ब) वित्त आयोगाची तरतूद
 - क) बँकवर्ड क्लास ऑफ सिटिझन्स व सहयोग सदस्य कलम १० मध्ये हा शब्द वगळण्यात आला आहे.
२. रचनेमध्ये बदल ग्रामपंचायतीमध्ये फक्त निवडून आलेले सदस्य असतील.
३. सरपंचाची निवड अप्रत्यक्ष पद्धतीने म्हणजेच निवडून आलेले सदस्य बहुमताने सरपंचाची निवड करतील.
४. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत मध्ये अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती करिता लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण यापैकी १/३ पदे महिलांसाठी रोटेशन पद्धतीने आरक्षित असेल.
५. उपरोक्त वर्गातील म्हणजेच अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती इतर मागासप्रवर्ग, सर्वसामान्य प्रवर्गास सरपंच/ सभापती / अध्यक्ष या पदाकरिता आरक्षण लागू राहिल.
६. राज्यांसाठी निवडणूक आयोगाची आणि वित्त आयोगांची स्थापना करण्यात आली.
७. कलम २६० व २६९ नुसार सदर संस्था निष्प्रभावी करण्याची तरतूद वगळण्यात आली.
८. पंचायती संस्था विसर्जित झाल्यास सहा महिन्यांच्या आत निवडणूका, मात्र नवीन सदस्यांची मुदत पुर्वीच्या पंचायतीच्या मुदतीच्या दिनांकापर्यंत असेल.

९. संबंधित जिल्ह्याच्या जिल्हा न्यायाधिशायतिरिक्त अन्य न्यायालयात निवडणूक विषयक वाद करण्यास मनाई आहे.
१०. कलम ४४ व ६६ पदावधी समाप्त झाल्यावर उत्तराधिकारी अधिकार ग्रहण करेपर्यंत पार पाडावयाची कर्तव्येची तरतुद केली.^{३५}

संदर्भसुची

१. गोर पी.पी. और मराठा आर. के. लोकतांत्रिक और ग्रामीण विकास, नई दिल्ली २००५, पृष्ठ -२९.
२. सौ. घाणेकर विद्या, पंचायती राज्य व सहकारी चळवळ, मार्ग मित्र प्रकाशन पुणे-३०, पृष्ठ-११७
3. Ghosh Ratna, Prmanik Ashok Kumar, Panchayat System In India, Kanishka Publishning House, New Delhi.
4. Sidneary Velafe Village Government In British India Dehli 1986, P-976, P-9
५. ग्रामीण विकास न्युजलेटर, महात्मा गांधी और पंचायतीराज हैद्राबाद, १९९४ पृष्ठ-१०
६. ग्रामीण विकास न्युजलेटर पंडित जवाहरलाल नेहरू और पंचायत राज हैद्राबाद, १९९४ पृष्ठ-१०.
७. पंचायत भारती प्रजासत्ताक दिन विशेषांक, ठाणे-१९९६, पृष्ठ-३१.
८. यशदा, यशमंथन, ग्रामीण विकास लोकप्रतिनिधी अधिकारी यांच्या भुमिका व जबाबदाऱ्या पुणे-१६,२०, ऑक्टोबर १९९५, पृष्ठ-१८
९. गर्गे स.मा.भारतीय समाजविज्ञान कोष खंड-३, सामाजविज्ञान मंडळ, पुणे, पृष्ठ- २२४.
१०. शर्मा पारूल, पंचायती राज प्रशासन, रितु पब्लिकेशन, पृष्ठ-१४
११. उपरोक्त पृष्ठ-२२.

१२. पंचायती भारती प्रजासत्ताक दिन विशेषांक ठाणे-१९९६, पृष्ठ-३९.
१३. पाटील व्ही.बी. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, पुणे-२००५, पृष्ठ- ४४.
१४. उपरोक्त पृष्ठ- ७६.
१५. पाटील पी.बी. पंचायत राज जिल्हा नियोजन आणि ग्रामीण विकास परिसंवाद, सुदर्शन आर्ट प्रिंटींग प्रेस वडाळा, मुंबई, पहिली आवृत्ती मार्च- १९८९, पृष्ठ-२२४.
१६. पंचायत राज मुल्यमापन समितीचा अहवाल महाराष्ट्र शासन ग्रामीण विकास विभाग शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापुर-१९८६, पृष्ठ-२२.
१७. डॉ. बा.भा.पाटील, पंचायती राज, नागपुर-१९९९, पृष्ठ-१०१.
१८. प्रा. बिराजदार / घोडके, भारतातील स्थानिक स्वशासन संस्था, नागपूर नोव्हेंबर-१९९९, पृष्ठ- ३४, ३५.
१९. घोडके गोपाळ एम.एन. कोठाळकर, स्मिता कुलकर्णी, पंचायत राज मार्गदर्शिका, अफार्म, पुणे-२००४, पृष्ठ-१०.
२०. पोले के.पी. महाराष्ट्रातील पंचायतराज मधील महिलांच्या सहभागाची कलनिष्पती लातूर जिल्ह्याचा अभ्यास पी.एच.डी. प्रबंध २००५, पृष्ठ- १६१.
२१. घोडके गोपाळ एम.एन. कोठाळकर, स्मिता कुलकर्णी, पंचायत राज मार्गदर्शिका, अफार्म, पुणे-२००४, पृष्ठ-१८.
22. Dharshankar A.Y. Leadership In Panchayatiraj 1979, Jaipur, P-18.
२३. गोन्हे निलम (डॉ.) पंचायतराज मार्गदर्शन : स्त्री आधार केंद्र, पुणे- १९९९, पृष्ठ-२०.

२४. पंचायती राज संदर्भ- पंचायतीराज का विकास और संविधान (७३ वा संशोधन) अधिनियम-१९९२, ग्रामीण क्षेत्र एवं रोजगार मंत्रालय भारत सरकार, दिल्ली, पृष्ठ- १ ते १२
२५. कुरुक्षेत्र अपैल १९९९ ग्रामीण विकास मंत्रालय, दिल्ली, पृष्ठ-६
२६. देशपांडे एम.व्ही. पंचायत राज : परिवर्तनाचे नवे पर्व, कोल्हापुर १९९८, पृष्ठ-६
२७. भागवत विद्युत - स्त्री मुक्ती चळवळीतील विचार प्रवाह, सामाजिक चळवळी : काळ, आज व उद्या: नुसार १९९४ पृष्ठ क्र. १२
२८. यशदा, यशमंथन महिला विशेषांक, मार्च २००२, पुणे पृष्ठ-३१
२९. गायकवाड टी.एन. स्थानिक स्वशासन जून-२००१, अहमदपूर जि.लातूर पृष्ठ-३७.
३०. देशपांडे एम.व्ही. पंचायत राज : परिवर्तनाचे नवे पर्व कोल्हापुर- १९८९, पृष्ठ-६, ७.
३१. गायकवाड टी.एन, स्थानिक स्वशासन, जून-२००१, अहमदपूर, जि.लातूर पृष्ठ-३८, ३९.

प्रकरण ०३ रे

चांदवड तालुका व चांदवड पंचायत समिती दृष्टीक्षेप

अनुक्रमणिका

३.१	नाशिक जिल्हा	
	३.१.१	भौगोलिक स्थान
	३.१.२	आर्थिक परिस्थिती
	३.१.३	ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थान
	३.१.४	सामाजिक परिस्थिती
	३.१.५	राजकीय परिस्थिती
३.२	चांदवड तालुका	
	३.२.१	भौगोलिक स्थान
	३.२.२	ऐतिहासिक आढावा
	३.२.३	आर्थिक परिस्थिती
	३.२.४	सामाजिक परिस्थिती
	३.२.५	राजकीय परिस्थिती
	३.२.६	चांदवड पंचायत समितीतील गावे
	३.२.७	पंचायत समितीचे प्रशासकीय विभाग त्यांची संरचना
	संदर्भसूची	

प्रस्तावना :-

सह्याद्री पर्वताच्या कुशीतील गोदावरी नदीच्या तीरावर नाशिक हे शहर वसलेले आहे. नाशिक हे शहर पुरातन काळापासून प्रसिद्ध व पवित्र क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. पौराणिक काळातील जंगलात लक्ष्मणाने शूर्पणखा नावाच्या राक्षसीनीचे नाक कापले होते. संस्कृत भाषेत नाकाला 'नासिका' म्हणतात म्हणून या भागाचे / जिल्ह्यांचे नाव 'नाशिक' असे पडले आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर, अनंत कान्हेरे या क्रांतीकारकांबरोबर नाटककार वसंत कानेटकर व ज्ञानपीठ विजेते साहित्यिक वि.वा. शिरवाडकर उर्फ कुसुमाग्रज यांची ही कर्मभूमी होय.

अलिकडच्या काळात नाशिक जिल्ह्याची प्रगती फार झपाट्याने होताना दिसून येते. साहित्य, कला क्रीडा, अर्थ, विज्ञान, शिक्षण, कृषी उद्योग या सर्व क्षेत्रात जिल्हा प्रगतीपथावर आहे. धार्मिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर असलेला हा जिल्हा अलिकडच्या काळात एक अग्रगण्य शैक्षणिक व औद्योगिक जिल्हा बनू पाहत आहे.

३.१.१ भौगोलिक स्थान :-

नाशिक जिल्हा १९°३३ ते २०°५३ उत्तर अक्षांश आणि पुर्व ७३°१६ ते ७५°१६ पूर्व रेखांश भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसला आहे. महाराष्ट्रातील पाच जिल्हे व गुजरात राज्यातील दोन जिल्हे आहेत. यामध्ये जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेर धुळे जिल्हा व ईशान्य दिशेला जळगाव जिल्हा, आग्नेय दिशेला औरंगाबाद जिल्हा आहे. अहमदनगर जिल्हा दक्षिणेस तर पश्चिम व नैऋत्य दिशेस ठाणे जिल्हा असून डांग व सूरत हे गुजरात राज्यातील जिल्हे वायव्य दिशेस आहेत. जिल्ह्याची उत्तर दक्षिण लांबी १२० कि.मी. असून पुर्व-पश्चिम लांबी २०० कि.मी. आहे.

नाशिक जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५,५३० चौ.कि.मी. आहे. राज्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी ५.०४ टक्के व्यापलेल्या या जिल्ह्याच्या राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाचा

विचार करता पाचवा क्रमांक आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या ५.४३ प्रतिशत असलेल्या ६१.०७ लाख लोकसंख्या असलेल्या या जिल्ह्याचा लोकसंख्येबाबत राज्यात चौथा क्रमांक आहे. जिल्ह्याची दर चौ.कि.मी ला लोकसंख्या घनता ३९३ इतकी आहे.

नाशिक जिल्ह्यात एकूण १५ तालुके व १५ पंचायत समित्या आहेत. जिल्ह्यात आठ नगरपालिका /परिषद/ एक जिल्हा परिषद, नाशिक व मालेगांव या दोन महानगरपालिका आहेत. तसेच देवळाली कॅंटोमेंट बोर्ड हे एक कटक मंडळ आहे. जिल्ह्यात एकूण १९३१ खेडी वस्ती असलेली व ४ खेडी ओसाड आहेत. इतर जिल्ह्याच्या तुलनेत ओसाड खेड्यांची संख्या नगण्य आहे. जिल्ह्यात १३८० ग्रामपंचायती आहेत.

नाशिक जिल्ह्यामध्ये हवामान सर्वसाधारण विषम स्वरूपाचे असून वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १०७५.८० मि.मि. आहे. जिल्ह्यातील जमीन काळी, गाळ, कोरड व बरड या चार प्रकारात विभागली आहे.

३.१.२ आर्थिक परिस्थिती :-

कोणत्याही ग्रामीण भागाचा विकास हा त्या भागातील पाणीपुरवठ्यावरच अवलंबून असतो. औद्योगिक विकासाला कृषी विकासाची जोड असेल तर संपुर्ण विभागाचा विकास जलदगतीने होत असतो. नाशिक जिल्ह्याचा पश्चिम व वायव्य भाग हा डोंगराळ आहे. त्यामुळेही तेथे कृषी विकास फारसा झालेला नाही. पुर्व व उत्तर भागात मात्र बागायत क्षेत्रामध्ये कृषी क्षेत्राने नेत्रदिपक प्रगती केल्याचे दिसून येते.

नाशिक जिल्ह्यात गंगापूर, चणकापूर, करंजवण, रामेश्वर, वाघाड, ओझारखेड, पालखेड, दारणा, पुणेगांव, तिसगा, पुणंद, दरसवाडी, कडवा अशी १३ मोठी धरणे आहेत या शिवाय आठ लघुमध्यम प्रकल्प आहेत या धरणांचा फायदा मुख्यत्वे पुर्व व उत्तर भागात होतो. धरणांच्या लाभ क्षेत्रात ऊस, द्राक्षे, कांदा हे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. द्राक्षांचा जिल्हा म्हणून नाशिकची ओळख आहे.

द्राक्षाबरोबरच डाळी व कांदा उत्पादनातही जिल्हा अग्रेसर आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण कांदा उत्पादनापैकी ३५ टक्के कांदा जिल्ह्यात उत्पादित होतो. आशिया खंडातील सर्वात मोठी कांदा बाजारपेठ नाशिक जिल्ह्यातील लासलगांव येथे आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी हा कृतीशील व प्रगतीशील आहे. निलगीरीच्या लागवडीद्वारे वनशेतीचा प्रयोग श्री विनायक दादा पाटील यांनी महाराष्ट्रात प्रथमतः नाशिक जिल्ह्यात केला. व्हॅनिला कॉफी अशा शेती मालाचे उत्पादन करण्याचे यशस्वी प्रयोग नाशिक जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी केले आहे. जनसिंचनाच्या तुषार व ठिंबक सिंचन पद्धती, हरितगृहे इत्यादी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर गेली अनेक वर्षे जिल्ह्यातील शेतकरी करीत आहे.

नाशिक जिल्ह्यात सहकारी तत्वावर चालणारे सात साखर कारखाने असून या कार्यक्षेत्राचा आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसून येतो. शैक्षणिक व आर्थिक विकासामुळे य भागातील लोकांचे राहणीमान उंचालेले आहे. जिल्ह्यात सहकारी दुग्ध उत्पादक संख्या ६२४ असून एकूण सहकारी संस्था ९३६३ आहेत. या संस्थांच्या माध्यमातून व विविध कार्यकारी सहकारी सोसायट्यांच्या माध्यमातून लहान मोठ्या शेतकऱ्यांना पतपुरवा केला जात असल्यामुळे त्यांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली आहे. धरणांच्या पाण्याचे योग्य नियोजन होत नसल्यामुळे जिल्ह्याचा बरा भाग अजूनही जिरायती असून पाण्यावाचून वंचित आहे.

औद्योगिक क्षेत्रातही हा जिल्हा प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करू पाहत आहेत. जिल्ह्यात नोंदणकृत कारखाने १०,६३८ असून मध्यम उद्योग ७४, लहान उद्योग २०० आहेत जिल्ह्यात प्रामुख्याने सातपूर, अंबड, मालेगांव, सिन्नर व मनमाड येथे औद्योगिक वसाहती आहेत. ग्रामीण भागात विशेषतः नाशिक जवळील एकलहरे येथे राज्यातील महत्वाचा औष्णिक विद्युत प्रकल्प, ओझर येथे विमानांचा कारखाना, पिंपळगांव बसवंत जवळ द्राक्षापासून थंड पेय बनविण्याचा कारखाना, येवला येथे शालू पैठणी, रावळगांव येथे चॉकलेट व टॉफीज बनविण्याचा

कारखाना आहे. त्यामुळे युवकांना रोजगार निर्मिती झाली आहे. अलिकडे नाशिक जिल्ह्यातील उत्तम प्रतीच्या व मद्य (दारू) उत्पादनासाठी विशिष्ट प्रकारच्या द्राक्षांची लागवड केली जात आहे. जिल्ह्यात विंचूर येथे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत शेतकऱ्यांचा सहभाग असलेले वाईन पार्क स्थापन करण्यात येत आहे. तसेच नाशिकमध्ये माहिती तंत्रज्ञान उद्यान (आय.टी.पार्क) विकसित केले आहे. एकूणच नाशिक जिल्हा औद्योगिक विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करताना दिसून येतो.

३.१.३ ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थान :-

नाशिक हे प्राचीन काळापासून पवित्र धर्मतीर्थक्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. शिवाय नाशिक मधील काही मुख्य मंदिराचा संबंध थेट रामायण काळाशीही जोडला जातो

नाशिकचे धार्मिक दृष्ट्या प्रमुख आकर्षण म्हणजे सिंहस्थ कुंभमेळा होय. नाशिकला दर १२ वर्षाने सिंहस्थ कुंभमेळा भरत असतो. सन २००३ साली हा कुंभमेळा भरला होता. कुंभमेळ्यात आलेले समस्त भारतीय भाविक रामभक्तांना रामकुंडात स्नान करणे पवित्र व पुण्य कर्म वाटते. कारण वनवास काळात राम सिता यांचे जणू एक प्रकारचे स्थानच होते. रामकुंडात खाली खोलवर जीवंत पाण्याचा झरा आहे. रामकुंडाचे महत्व अस्थिविलयतीर्थ म्हणून विशेष आहे. हिंदू धर्मानुसार रामकुंडावर स्नान केले, पुजा केली की, भाविकांना ओढ लागते ती श्रीराम भेटीची ही भेट होते काळाराम मंदिरात, सिंहस्थासाठी मंदिराचे प्रवेशद्वार आता नव्याने परंतु मुळ रचना कायम ठेवून बनविले आहे सिंहस्थ काळात पर्वणी स्नानाचे साधू संतांच्या दर्शनाचे पुण्य मिळते.

मृत्यूनंत पवित्र जलात अस्थि विसर्जन करण्याची प्रथा आहे. रामकुंडात अशा अस्थि सहजगत्या विरघळून जातात. इतर कोणत्याही कुंडात असे घडत नसल्याने रामकुंडास पवित्र, पुण्यशील मानले जाते. गोदावरी नदीच्या या

भागातील प्रवाहात एकूण १७ तीर्थ आहेत त्यामुळे रामकुंडात सिंहस्थ काळात व नंतरही स्नान करणे फार महत्त्वपूर्ण व पुण्यशील मानले जाते.

नाशिकच्या काळाराम मंदिरापासून जवळच 'सिता गुंफा' आहे. या सिता गुंफेत वडाची पाच मोठी झाडे आहे. या वडांच्या झाडांवरूनच पंचवटी असे नाव पडले आहे. मथुरा वृंदावन जशी अनेक छोटी मोठी देवळे आहेत तशीच छोटी मोठी मंदिरे नाशिकच्या पंचवटी विभागात १ कि.मी. चौरस क्षेत्रात एकवटली आहेत म्हणून पंचवटीला नाशिक धर्मक्षेत्राचा गाभा असे म्हटले जाते.

नाशिकचे कवीवर्य कुसुमाग्रज यांच्या प्रेरणेने २६ मार्च १९९० रोजी कुसुमाग्रज प्रतिष्ठानाची स्थापना नाशिक येथे करण्यात आली. समाजाचा वैचारिक स्तर उंचावणे, कुसुमाग्रजांच्या विचाराचा प्रसार करणे ही या प्रतिष्ठानाच्या स्थापनेमागील भूमिका आहे. तसेच चित्रपट महर्षी दादासाहेब फाळके (३० एप्रिल १८७० ते १६ फेब्रुवारी १९४४) यांच्या चित्रपट क्षेत्रातील अलौकिक कार्याची चिरंतन स्मृती म्हणून नाशिक महापालिकेने 'पांडवलेणी' या अतिप्राचीन कोरीव शिलाकृतीलगत पायथ्याशी एका भव्य स्मारकाची उभारणी केली. याच स्मारकात दादासाहेब फाळके यांच्या कार्याची साक्ष देणारे दस्तऐवज, ध्वनिफित चित्रे इ. उपलब्ध आहेत. चित्रपटातील गीतांचे भव्य पडद्यांवर सादरीकरण करून पर्यटकांना आकर्षित केले जाते. या स्मारकाच्या नामभिदामागील दडलेली पार्श्वभूमी या स्मारकाची सार्थकता दर्शविते.

नाशिक जिल्ह्यात पर्यटकांना आकर्षित करणारे 'ब्रम्हगिरी', 'साल्हेर' हे थंड हवेची ठिकाणे आहेत. जिल्ह्यात सुमारे ३८ किल्ले आहेत. ऐतिहासिक असलेले 'अंकाई-टंकाई', 'मांगी-तुंगी', 'साल्हेर-मुल्हेर', 'भुईकोट', 'रामशेज' यासारख्या किल्ल्यांचा उल्लेख करता येईल.

३.१.४ सामाजिक परिस्थिती :-

सामाजिक दृष्ट्या नाशिक जिल्हा हा पुरोगामी म्हणून ओळखला जातो. नाशिक जिल्ह्याचा सामाजिक परिस्थितीचा विचार करीत असतांना नाशिक शहर व नाशिक ग्रामीण असा विचार करावा लागतो. कारण या भेदानुसार आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रात फरक दिसून येतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व नंतरच्या काळात नाशिक शहर सामाजिकदृष्ट्या आघाडीवर होते. १९६० नंतर राज्याचे नेतृत्व यशंतराव चव्हाण यांच्याकडे गेल्यामुळे व त्यातच १९६२ साली यशवंतराव चव्हाण नाशिक मतदार संघातून बिनविरोध निवडून आल्यामुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा झाली. यामुळे शहर व ग्रामीण असा भेद कमी होण्यास मदत झाली.

जिल्ह्याच्या एकूण २०११ च्या लोकसंख्येपैकी ५७.४७ टक्के लोक खेड्यात राहतात. तर ४२.५३ टक्के लोक शहरात राहतात. १४.८६ लक्ष लोकसंख्या नाशिक शहरात राहते. तर ४.७१ लक्ष लोकसंख्या मालेगांव शहरात राहते.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार नाशिक जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ६१०७१८७ असून ३१५७१८६ पुरुष व २९५०००१ स्त्रिया आहेत. सन २००१ ते २०११ य १० वर्षांच्या कालावधीत नाशिक जिल्ह्याची लोकसंख्या वाढीचा दर २२.३० टक्के होता.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात ८.५४ टक्के लोक अनुसूचित जातीचे व २३.९३ टक्के लोक अनुसूति जमातीचे होते. महाराष्ट्र राज्यासाठी हे प्रमाण अनुक्रमे ७.१३ टक्के व ९.१९ टक्के होते.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार दर हजारो पुरुषांमागे ९३४ इतके स्त्रियांचे प्रमाण आहे. ग्रामीण भागात ५७.४७ टक्के तर शहरी भागात ४२.५३ टक्के लोक राहतात.

नाशिक जिल्ह्यात शैक्षणिक सेवा/सुविधा उपलब्ध असून २००९-२०१० अखेर प्राथमिक शाळा ४.३५९ तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा ११६४ आणि ४४

सामान्य शिक्षणाची महाविद्यालये आहेत. सर्व शाळा, महाविद्यालये, विद्यालयातून १५.३१ लक्ष विद्यार्थी शिक्षण घेत आहे. या शिवाय १६ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था व एक आयुर्वेदिक वैद्यकीय महाविद्यालय विद्यादानाचे कार्य करीत आहेत.

नाशिक जिल्ह्यात 'मराठा विद्या प्रसारक समाज' व महात्मा गांधी विद्यामंदिर या दोन संस्था प्राथमिक महाविद्यालयीन वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, कृषी, विधी, संगणक विषयक शिक्षण देणाऱ्यात अग्रेसर समजल्या जातात. तसेच नाशिक जिल्ह्यातील पहिले अभियांत्रिकी कॉलेज क.का.वाघ तंत्रनिकेतन व अभियांत्रिकी महाविद्यालय नाशिक शहरात कार्यरत आहे. तसेच जागतिक दर्जाचे मुंबई एज्युकेशन ट्रस्टचे भुजबळ नॉलेज सिटी ही संस्था अभियांत्रिकी व संगणक सारखे उच्चतम शिक्षण देणारी सर्वोत्तम शिक्षण देणारी संस्था नाशिक शहरात आडगांव शिवारात कार्यरत आहे. चांदवड येथे श्री नेमीनाथ जैन संस्था अग्रेसर आहे. तसेच नाशिक येथे महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे विभागीय शिक्षण मंडळ देखील कार्यरत आहे. शिवाय संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य अशी व्याप्ती असलेले 'यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र राज्य मुक्त विद्यापीठ व आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ' ही दोन विद्यापीठे नाशिकमध्ये आहेत.

जिल्ह्याच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करीत असतांना १८ व्या शतकापासून सुरू झालेल्या वेगवेगळ्या चळवळीचा आढावा घ्यावा लागेल कारण या सर्व चळवळीमध्ये आजच्या सामाजिक परिस्थितीचे मुळ असल्याचे दिसते. न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे, लोकहितवादी, जी.व्ही.जोशी, जी.एन.केतकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, बाळासाहेब खरे यांसारख्या ज्येष्ठ समाजसुधारकांचा वारसा या जिल्ह्याला लाभला आहे.

स्वातंत्र्यानंतर देखील समाजसुधारकांचा वारसा या शहराला सतत लाभलेला आहे व हा प्रभाव जिल्ह्यात तसाच टिकून आहे. यामध्ये माधवराव लिमये, बापूसाहेब उपाध्ये, काकासाहेब वाघ, दादासाहेब गायकवाड, नाना

मालुसरे, गोविंदराव देशपांडे, भाऊसाहेब हिरे, दोधू आनंदा बुवा, आण्णासाहेब मुरकुटे, रावसाहेब थोरात यांच्या कार्याचा उल्लेख करावा लागेल. तसेच शहरांमध्ये व जिल्ह्यामध्ये अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने शहरात प्रकाशित होणारी वृत्त पत्रे, साप्ताहिके यांचाही वाटा निश्चितपणे महत्वाचा आहे. स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रत्येक जातीच्या संघटना नाशिक शहरात तसेच जिल्ह्यात निर्माण झाल्या आहेत. महिलांच्या विकासासाठी काही महिला संघटना कार्य करीत आहेत. त्या संघटनाद्वारे अॅड. वसूधा कऱ्हाड, डॉ. शोभा बच्छाव, शोभा मगर, सत्यभामा गाडेकर, शेफाली भुजबळ, कविता कर्डक, पुनम वीर इ. कार्यकर्त्या महिलांमध्ये जागृती घडवून आणतांना दिसतात.

३.१.५ राजकीय परिस्थिती :-

राजकीय क्षेत्रामध्ये नाशिक जिल्हा हा स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळापासून आघाडीवर देशाच्या व महाराष्ट्राच्या राजकारणातही अनेक नेते व विचारवंत यांची कर्मभूमी ही नाशिक आहे. न्या.रानडे स्वातंत्र्यवीर सावरकर, दादासाहेब गायकवाड, जी.एन केतकर, लोकहितवादी ही अग्रणी नेते नाशिक जिल्ह्यांचेच आहेत.

महात्मा गांधीच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून भाऊसाहेब आकृत, बाळासाहेब मराठे, रामभाऊ मराठे, भाऊसाहेब पाटणकर, आप्पासाहेब केतकर यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत काम केले. स्वातंत्र्यनंतरच्या कालखंडात जिल्ह्याच्या राजकारणात ब्राम्हण समाजाचे वर्चस्व होते. राज्याचे नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे आल्यानंतर जिल्ह्यातील ग्रामीण नेतृत्वाला खऱ्या अर्थाने प्रेरणा मिळाली.

जिल्ह्याच्या राजकारणात सुरुवातीपासून काँग्रेस पक्षाचा दबाव आहे. गोविंदराव देशपांडे, वसंतराव नाईक, पृथ्वीराज निमाणी, वालचंद हिराचंद, भाऊसाहेब हिरे ही सर्व काँग्रेसचे नेते व रावसाहेब थोरात हे शेकापचे काम करीत होते. तसेच काकासाहेब वाघ, ब्राम्हणेतराचे नेते म्हणून पुढे आले. संपुर्ण जिल्ह्यात

काँग्रेस पक्षाला कार्यकर्त्यांचा पाठिंबा मिळाला नाशिक जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसला टिकवून ठेवण्याचे आणि वाढविण्याचे श्रेय खऱ्या अर्थाने गोविंदराव देशपांडे, भाऊसाहेब हिरे यांच्याकडे जाते.

मराठा, ब्राम्हण तसेच माळी समाज नाशिक जिल्ह्यामध्ये राजकीयदृष्ट्या अधिक जागरूक असलेला दिसतो. त्या-त्या समाजातील नेत्यांनी आपल्याच जातीचा मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळवून राजकीय सत्ता हस्तगत केली. नाशिक शहरात ब्राम्हण मराठा समाजाचा तर ग्रामीण भागात मराठा व मराठेतर समाजाचा प्रभाव अधिक दिसून येतो.

जिल्ह्याच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा विचार करता १९९० पर्यंत नाशिक जिल्ह्यात काँग्रेस पक्षांचा प्रभाव दिसून येतो. अपवाद फक्त १९८५ च्या विधानसभेच्या निवडणूकीचा आहे. १९८५ साली शरद पवारांनी आपल्या पक्षाचे काँग्रेसमध्ये विलिनीकरण केले. मात्र १९९९ साली शरद पवारांनी पुन्हा काँग्रेसला सोडचिड्डी दिली व राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या निर्मितीचा तोटा काँग्रेस पक्षाला सहन करावा लागला. कारण नाशिक जिल्ह्यातील काँग्रेस पक्षाचे मातब्बर नेते शरद पवारांच्या पाठीशी उभे राहिले यात प्रामुख्याने डॉ. वसंत पवार, प्रशांत हिरे, ए.टी.पवार, श्रीराम शेटे, तुकाराम दिघोळे इ.चा समावेश होतो.

नाशिक जिल्ह्याच्या राजकारणात राष्ट्रवादी काँग्रेसने प्रभावाचे क्षेत्र व्यापक केल्याचे दिसून येते. त्यातील प्रमुख कारण म्हणजे राष्ट्रवादी काँग्रेसचे पालकमंत्री सार्वजनिक बांधकाम व पर्यटन मंत्री छगन भुजबळ यांची नाशिक जिल्ह्यावर प्रभावी पकड आहे आणि त्याहीपेक्षा शरद पवार यांना मानणारा बराच मोठा माळी, बंजारा व मराठा समाजातील वर्ग नाशिक जिल्ह्यात आहे. आज समाजातील वर्ग नाशिक जिल्ह्यात आहे. आज नाशिक जिल्ह्यातील सत्ता संघर्ष काँग्रेस विरुद्ध सेना-भाजप नसून राष्ट्रवादी विरुद्ध सेना-भाजप दिसून येतो.

आज नाशिक जिल्हा परिषदेवर राष्ट्रवादी काँग्रेसची सत्ता आहे. तसेच जिल्ह्यातील बहुतांश सहकारी संस्थेवर राष्ट्रवादी काँग्रेसची पकड आहे. मात्र आज नाशिक शहरात महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेचा वरचष्मा दिसून येतो. त्याचबरोबर नाशिक शहरात मागील पंचवार्षिक माध्ये तीनही आमदार महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेचे होते. त्यामुळे शहरात मनसेचे मनसेचे वर्चस्व दिसून येते तर नाशिक शहरात कामगार वर्गाची संख्या लक्षणीय असून देखील शहरात माकपला स्थान नाही. सुरगाणा वगळता इतर सर्व ठिकाणी डाव्या पक्षाची राजकीय शक्ती क्षीण होताना दिसून येते. एकूणच जिल्ह्यात व जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात राष्ट्रवादी काँग्रेसचे व जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात राष्ट्रवादी काँग्रेसचे बऱ्यापैकी वर्चस्व दिसून येते.

३.२ चांदवड :-

बिरार ते नाशिक या राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ३ वरील स्थानामुळे पुरातन काळी 'चांदवड' ही व्यापारी पेठ होती. यादव वंशातील दृढ पहार नावाच्या राजाने (इ.स. ८०२ ते १०७३) चांदवडला वैभवाच्या शिखराव पोहचविले होते. त्या वेळेस चांदवडचे नाव चंद्रदैत्यापुरा असे होते. इ.स. १६३५ मध्ये मोगलांनी इंद्रायणी किल्ल्यासह चांदवड किल्ल्याचा ताबा घेतला होता. त्यानंतर हस्तकौशल्याच्या कलाकारांना व विणकर लोकांना जमिनी बक्षिस देवून मल्हारराव होळकरांनी चांदवडला आणले. या नवीन वस्तीला 'सोमवार पेठ' म्हणून संबोधण्यात आले. चांदवड गांव पुर्वी तांब्या-पितळाची भांडी बनविण्यासाठी प्रसिद्ध होते. खानदेशकडे जाण्याच्या रस्त्यावरील खिंडीतील मोक्याचे ठिकाण म्हणून चांदवड महत्वाचे गाव होते.

पेशवे काळात हे गाव होळकरांच्या ताब्यात आले. या काळात महसूल गोळा करण्याचे हे मध्यवर्ती स्थान होते. होळकरांच्या सैन्याचे दक्षिणेकडील महत्वाचे ठाणे म्हणून चांदवड ओळखले जावू लागले. त्याकाळी विणकाम करण्यासाठी,

सोने, चांदी, तांब्याची नाणी तयार करण्यासाठी, सुमारे ११ ग्रॅम वजनाच्या चांदवडी चांदीचा रूपया, भरपूर पर्जन्य, निसर्गरम्य परिसर लाभलेला असा हा प्रदेश होता. दिगंबर जैनांचे अतिशय महत्वाचे तीर्थक्षेत्र होते. कृषी दृष्ट्या देखील हा प्रदेश पूर्वी सधन होता.

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक नंतर चांदवड ही पान नागवेलीची सर्वात मोठी बाजारपेठ होती. मद्रास (चेन्नई) व रामटेकचे नागवेलीची पाने चांदवडच्या कृषी मार्केटमध्ये विकण्यासाठी येत होती. इ.स.१९६० मध्ये प्रथमतः चांदवडच्या पश्चिमेकडील वडनेर भैरव, धोडांबे, पिंपळनेर या भागात भोकारी, फकडी पांढरी साहेबी, आनेबेशाही या बी युक्त द्राक्षांची लागवड झाली. लाल व देर्जदार कांद्याच्या उत्पादनासाठी चांदवड तालुका प्रसिद्ध आहे.

३.२.१ भौगोलिक स्थान :-

कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासावर त्याच्या स्थान व विस्ताराचा परिणाम होत असतो. चांदवड तालुका हा नाशिक जिल्ह्यातील कायम अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून महाराष्ट्रात सुपरिचित आहे. मुंबई-आग्रा हा महामार्ग क्रमांक ३ वर वसलेला नाशिक शहरापासून ६४ कि.मी. अंतरावर चांदवड तालुका आहे. चांदवड तालुक्याच्या पुर्वेस नांदगाव तालुका, पश्चिमेस दिंडोरी तालुका, उत्तरेस देवळा व मालेगांव तालुका तर दक्षिणेस निफाड व येवला हे तालुके आहेत व तालुक्यांच्या सीमा रेषांनी सिमित झालेला चांदवड तालुका आहे.

भौगोलिक दृष्ट्या चांदवड तालुक्याचे स्थान २० अंश, १९,१७ उत्तर अक्षांश आणि ७४ अंश, १३.४२ पुर्व रेखांश यांच्या दरम्यान चांदवड तालुक्याचा विस्तार असून समुद्र सपाटीपासून सुमारे ४००० ते ५००० फुट उंचावर आहे. चांदवड तालुक्याचा पुर्व-पश्चिम विस्तार ५५ कि.मी. व दक्षिण-उत्तर विस्तार ४५ कि.मी. असा आहे.

चांदवड तालुक्याचे स्थान समुद्र सपाटीपासून ४००० ते ५००० फुट उंचीवर असल्यामुळे येथील हवामान उन्हाळ्यात थंड व आल्हाददायक व प्रदुषण रहीत

असे असते. तालुक्याच्या उत्तरेकडील सातमाळ पर्वतावर पावसाळा व हिवाळा ऋतूत हिरवेगार वनस्पतीचे आच्छादन असते. चांदवड तालुक्याचा ४० वर्षांपूर्वीचा इतिहास बघितला असता चांदवडला २० ते ४० इंच (१ इंच = २५ कि.मी.) पर्जन्य पडत होता गेल्या दोन दशका पासून चांदवडचे पर्जन्यमान सातत्याने कमी होत आहे. तर तापमान सतत वाढत आहे. त्यामुळे चांदवड तालुका कायमस्वरूपी अवर्षणग्रस्त गणला गेला आहे.

३.२.२ ऐतिहासिक आढावा :-

नगर नाशिक जिल्ह्याच्या मध्यवर्ती मुंबई आग्रा महामार्गावर नाशिक पासून ६४ किलोमीटर अंतरावर आहे. सह्याद्रीच्या रांगांच्या कुशीत खानदेश व दख्खनच्या सीमेवर हे गाव वसलेले आहे. या गावाच्या तिनही बाजूने डोंगर आहेत. या डोंगरावर बालेकिल्ला, राजेदार किल्ला, इंद्रायणी किल्ला, साडेतीन रोडगे हे डोंगरी किल्ले आहेत. या किल्ल्यांमध्ये तलाव, तुरुंग व जुन्या बांधकामाचे अवशेष आजही शिल्लक आहेत.

यादवांचे चंद्रपूर हेच असावे. शनि महात्म्याच्या पोथीत उल्लेख केलेले तामलींदापूर हेच असावे. चैत्र महात्म्यात या गावाला चंद्रवड असे नाव दिले आहे. प्राचीन जैन साहित्यात या गावाला चंद्रादिव्यपुरी म्हटले आहे. हे नगर यादव वंशातील पन्नार राजाने इ.स.च्या ९ व्या किंवा १० व्या शतकात वसवले असे म्हणतात.

निसर्गरम्य पर्वत राजींनी नटलेले हे चांदवड गांव समुद्र सपाटीपासून सुमारे १००० फुट उंचावर आहे. पूर्वी येथे होळकरांची उपराजधानी होती. हे गाव व परिसर होळकर घराण्याच्या आधिपत्याखाली होता. अहिल्याबाईंच्या कालखंडात चांदवड व परिसरात ठिकठिकाणी बांधलेल्या धर्मशाळा व गावातील इतर होळकरकालीन इमारती मात्र उध्वस्त झाल्या आहेत. रंगमहालाचे अस्तित्व आजही आहे.

इ.स.१७९०-१९६१ नानासाहेब पेशव्यांचे कालखंडात संदर्भ सापडतो की, नाशिक मुक्कामी भाऊसाहेब असतांना मल्हारराव होळकर यांनी सरकारात विनंती करून चांदवडचा महाल आपणास मागून घेतला होता. चांदवड परगणा होळकरांच्या हवाली झाला.

१७५० ते १७६५ या वर्षी चांदवडचा रंगमहाल बांधला असावा. पुर्वी रंगमहालाचे स्वरूप विरंगुळा घेण्यासाठी असावे. डाक बंगला सारखे असावे. रंगमहाल ही देखणी वस्तु आहे. गावाच्या उत्तरेला एक होळकरकालीन खोकड तलाव नावाचा मातीचा तलाव असून त्याचा सांडवा चुन्यात बांधलेला आढळतो. एक दगडी बांधकाम केलेले हेमाडपंथी मारुतीचे देऊळ आहे.

गावाच्या दक्षिणेला अतिशय सुबक मुर्ती असलेले खंडेरावाचे मंदिर आहे. त्या समोर होळकरकालीन पथविहीर आहे. उत्तरेकडे असलेली महादेवाची मंदिरे चंद्रेश्वर, मुर्देश्वर, कार्तिकेश्वराजवळ शनिमंदिर आहे. गावाच्या मध्यभागी पुण्यश्लोक अहिल्यादेवीचा होळकरवाडा आहे. होळकरवाड्याला लागून ऐतिहासिक कृष्णमंदिर आहे. गावात एक बादशाही मस्जिद असून तिच्यात फारशी शिलालेख आहे.

उत्तरेस पुरातनकालीन गणपती आहे त्यांच्या पुढे डोंगरावर राजदेर किल्ला, इंद्रायणी किल्ला, रासलिंग नावाच्या टेहाळणीचा डोंगराचा सुळका त्यावरील शिवमंदिर, रेणूका देवी मंदिराच्या पुर्वेला डोंगरावर हजारोवर्षापुर्वीचे श्री चंद्रेश्वराचे (महादेवाचे) मंदिर आहे. या मंदिराच्या पुर्वेला गोड्या पाण्याचे टाके तलाव, सातसैद आहे. याच डोंगराच्या वरच्या बाजूस एकेकाळी शंभर टक्के शुद्ध चांदी चांदवडी रूपये तयार करणाऱ्या टाकसाळीचे अवशेष आहेत याच पर्वताच्या माथ्यावर बाले किल्ला आहे. तिथे पाण्याचे तलाव जुन्या बांधकामाचे अवशेष आहेत. एकेकाळी हा भाग प्रमुख व्यापारी केंद्र होते.

३.२.३ आर्थिक परिस्थिती :-

चांदवड तालुक्याची उद्योग व्यवसायांची परिस्थिती पुर्वी फार समृद्ध होती. तेलघाण्यांचा व्यवसाय, हातमाग व्यवसाय, तांब्या-पितळ्यांची भांडी करणाऱ्या तांबोळ्यांच्या व्यवसाय, चर्मोद्योग चालत होते. तसेच तालुक्यातील धोडंबा गावाजवळ असलेल्या 'हट्टी' गावात 'खवा' तयार करण्याचे उद्योग आजही फार मोठ्या प्रमाणावर चालतो. धोडंबे व वडनेर भैरव गाव नागवेलीच्या पानांसाठी प्रसिद्ध होते. चांदवड तालुका ऐतिहासिक व पौराणिक दृष्ट्या संपन्न असला तरी कृषिदृष्ट्या व औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. चांदवड तालुक्यात एखादे दुसरे मोठे विकसित असे व्यवसाय सोडले तर मोठी औद्योगिक वसाहती नाही. म्हणूनच नाशिक जिल्ह्यातील आर्थिकदृष्ट्या व औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला तालुका म्हणून चांदवड तालुक्याचे नाव घेतले जाते. या तालुक्यात मोठ्या उद्योगधंद्याचा विकास झालेला नाही. कारण कृषी व्यावसायाच्या मर्यादा, शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, कमी पर्जन्य, बारमाही जलसिंचनाचा अभाव, कृषिप्रधान व्यावसायांचा अभाव, शासनाचे उदासीन धोरण, प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव, सेवानिवृत्ताचे गाव बाजारपेठ विकसित नाही.

सर्वसाधारणपणे राष्ट्रीय महामार्गावर असलेल्या गावांचा झपाट्याने विकास होत असतो. परंतु या नियमाला चांदवड गाव व तालुका हे स्थान अपवाद आहे.

३.२.४ सामाजिक परिस्थिती :-

चांदवड तालुक्याची एकूण लोकसंख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार तालुक्याची लोकसंख्या १,६५०१६ इतकी होती. तर अनुसूची जातीतील १५,६२१ लोकसंख्या होती तर २६,२११ एवढी लोकसंख्या अनुसूचित जमातीची होती. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार सुमारे २०५१४५ लोकसंख्या होती.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार चांदवड तालुक्याची लोकसंख्या २३५८४९ एवढी आहे.

३.२.५ राजकीय परिस्थिती :-

चांदवड तालुक्यावर स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व आहे. १९३७-३९ मध्ये काँग्रेस पक्षाचे लालचंद हिराचंद, भाऊराव हिरे, रावसाहेब थोरात यांनी तालुक्याचे प्रतिनिधीत्व केले. नंतरच्या काळात सजन पाटील, दत्तात्रय बिडकर यांनी प्रतिनिधीत्व केले. १९५७ ते १९६२ या काळात कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रभाव दिसून येतो. फकिरराव सखाराम डावखर हे आमदार होते.

१९६२ पासून १९७२ पर्यंत रघुनाथ गुंजाळ हे काँग्रेसचे प्रतिनिधी चांदवड तालुक्यात होते. १९८५ ते २००० या काळात भाजप पक्षाचा प्रभाव तालुक्यावर होता. भाजपाचे जयचंद दिपचंद कासलीवाल हे आमदार होते. तीन वेळा ते निवडून आले व तालुक्याचे प्रतिनिधीत्व केले.

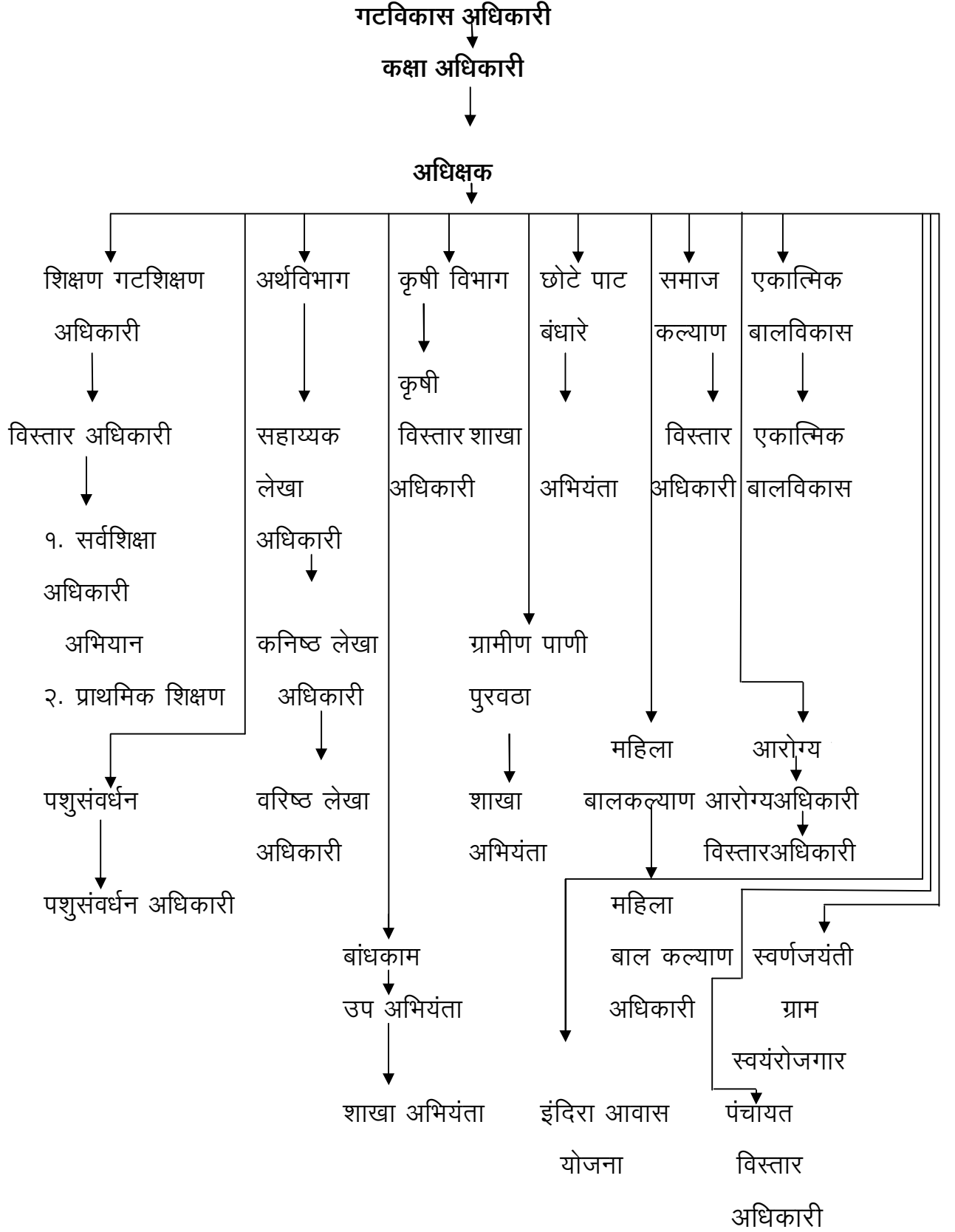
२००० नंतर चांदवड तालुक्यावर राष्ट्रवादी काँग्रेसचा प्रभाव दिसून येतो. शिरीषकुमार वसंतराव कोतवाल आमदार होते. त्यानंतर राष्ट्रवादी काँग्रेसचे उत्तमबाबा भालेराव आमदार म्हणून चांदवड तालुक्याचे प्रतिनिधी होते.

३.२.६ चांदवड पंचायत समितीतील गावे :-

चांदवड, वडबारे, राजदेरवाडी, इंद्राइवाडी, नांदूरटेक, दुगांव, डोंगरगांव, कोकणखेडे, मेसनखेडे (खुर्द), मेसनखेडे बु, दरेगांव, सुतारखेडे, उसवाड, राहुड, कळमदरे, शिंगवे, वागदर्डी, रापली, वडगांव पंगु, कातरवाडी, दहेगांव, डोणगांव, निमोण, कुंदलगांव, कानडगांव , वाद, वराडी, शेलु, सोग्रस, मालसाणे, भुत्याणे, शिंदे, भयाळे, शेरिसलायबन, कानमंडाळे, कुंडाणे, पुरी, खेलदरी, शिरूर(तांगडी), आसरखेडे, अडगांव, चिंचोले, तळेगांवरोही, वाकी खुर्द, काळखोड, वाकी बु, साळसाणे, निंबाळे, गंगावे, विटावे, रेडगांव खुर्द, रायपुर, भडाणे, काजीसांगवी, सोनीसांगवी, पाटे, कोलटेक, दिघवद, दहिवद, पन्हाळे, आहेरखेडे, गणूर, पिंपळगांव धा, पाथरशेंबे, निमगव्हाण, हरणूल, हरसुल, न्हणावे, वाहेगांवसाळ, नारायणखेडे, वडाळीभोई, खडकजांब, खडकओझर, धोतरखेड, गुन्हाळे, जोपूळ, भोयेगांव, भांटगांव, शिरसाणे, नारायणगांव , मंगरूळ, भरवीर, शिवाजीनगर, देवगांव, तळवाडे,

देवरगांव, हिरापूर, पिंपळद, बोपाणे, हिवरखेडे, तिसगांव, उर्धुळ, परसुल, वडनेरभैरव, धोंडगव्हाण, पिंपळनारे, धोडंबे, विजयनगर, एकरूखे, बहादुरी, गोहरण, दह्याणे, जांबुटके, चिखलअंबे, बोराळे, शिवरे , पारेगांव, इंदिरानगर, दुधखेड, नवापूर, हट्टी, जेतापूर इ.

पंचायत समितीचे प्रशासकीय विभाग त्यांची संरचना

संदर्भसूची

१. पंचायत समिती चांदवड येथील ग्राम प्रशासन अधिकारी व कार्यालयातील कर्मचारी
२. बावा ही बा.आदिवासी समाजाच्या विकासात राजकीय नेतृत्वाचे योगदान: नाशिक जिल्हा एक विशेष अभ्यास, टि.म.विद्यापीठास सादर केलेला शोध प्रबंध पृष्ठ क्र. १८९
३. चांदवड तालुका दुष्काळ विशेषांक, आनंद नियतकालिक (२००३-२००४)
४. चांदवड तालुका दुष्काळ विशेषांक, आनंद नियतकालिका, (२००४-२००५)
५. चांदवड तालुक्यातील राजकीय स्थित्यंतरे आनंद मासिके- (२००५-२००६)

प्रकरण ४ थे
संशोधन पद्धती

	प्रस्तावना
४.१	विषयाचे महत्व
४.२	अभ्यासाची कार्यकक्षा
४.३	संशोधनाची उद्दिष्ट्ये
४.४	अभ्यासाचे गृहितके
४.५	संशोधन आराखडा
४.६	नमुना निवड
४.७	तथ्य संकलनाचे मार्ग
४.८	संशोधन समस्या सुत्रण
४.९	प्रकरण योजना
	संदर्भसुची

संशोधन पद्धती

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य दिले गेले. स्वातंत्र्यानंतरच्या ६० वर्षात देशाच्या विविध पातळ्यावर विकास झालेला दिसतो. हा विकास घडवून आणण्यासाठी राज्यशासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची भूमिका महत्वाची ठरली.

शासनाच्या माध्यमातून समाजाच्या सर्वांगीण विकास करणे, अनुसूचित जाती, जमाती, महिला या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांची उन्नती साधणे, जनतेला पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे. यासाठी प्रयत्न केले जातात. प्रत्येक देशांत त्यासाठी विविध साधनांचा व माध्यमाचा आधार घेतला जातो. विशेषतः महाराष्ट्रात विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी पंचायत राज संस्थांची भूमिका महत्वाची राहिली आहे.

४.१ संशोधन विषयाचे महत्व :-

भारताचे प्रथम प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५१ मध्ये पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून योजनाबद्ध विकासाद्वारे सामान्य जनतेचा जीवन स्तर सुधारण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले होते. त्यामुळे आज प्रत्येक भारतीयांचा जीवनस्तर उंचावला आहे. याबद्दल शंका नाही. आजपासून ६०-७० वर्षांपूर्वी खेड्यात लोकांजवळ रेडिओ, सायकल, पक्के घर, नोकरी असेल अशी कल्पना सुद्धा करता येत नव्हती. परंतु आज प्रत्येक गावामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा, दुरदर्शन, वीज, पाणी योजना, टेलिफोन आणि मोबाईल पोहचला आहे याही पुढे काही गावात पब्लिक स्कुल, महाविद्यालये, दवाखाने सुरू झाले आहेत. मोबाईलद्वारे तीव्र गतीने माहितीची देवाण-घेवाण होत आहे. पक्या रस्त्यांनी शेत मालाची ने-आण सुलभ झाली आहे. विविध योजनामुळे लोकांना रोजगाराची संधी मिळाली आहे. पंचायत राज संस्थामध्ये महिला आणि मागास वर्गीयांना

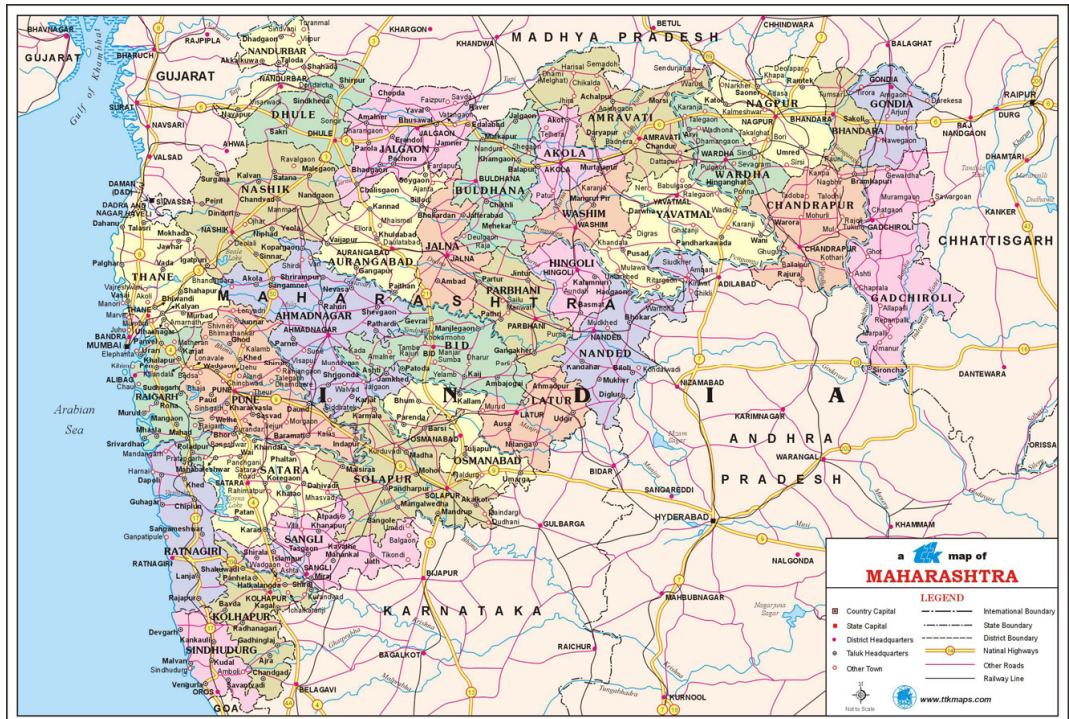
नेतृत्वकरण्याची संधी मिळत आहे. तरीही मोठी लोकसंख्या मुलभूत सेवा सुविधांपासून वंचित आहे.

विकासाच्या पातळीवर महाराष्ट्र हे अग्रेसर राज्य म्हणून मान्यता पावले. केद्र व राज्य शासनाच्या विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी ग्रामीण महाराष्ट्रात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, आणि जिल्हा परिषद या पंचायती राज संस्थांकडून केली जाते. या संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेचा विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती, आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक व महिलांचा विकास कितपत साधला याबाबतची वास्तवता समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय महत्वाचा ठरतो.

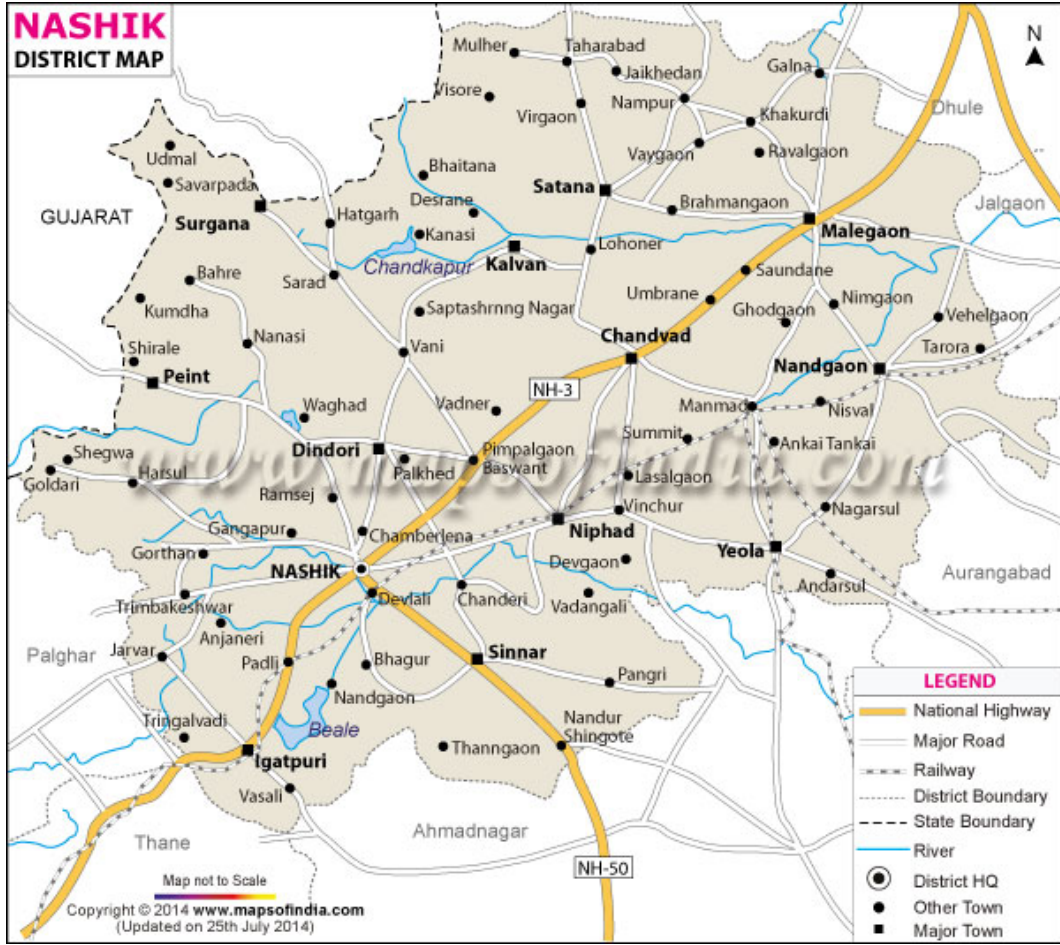
४.२ संशोधनाची कार्यकक्षा :-

महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायती राजची भुमिका अभ्यासतांना चांदवड पंचायत समिती ही संशोधनाची कार्यक्षमता निश्चित केली आहे. संशोधन विषयाची व्याप्ती मर्यादित करण्यासाठी २००४ ते २००९ हा कालखंड निवडला आहे. तसेच महिला बालकल्याण या विभागांची निवड केलेली आहे

महाराष्ट्र नकाशा - तक्ता क्र. ०१

नाशिक जिल्हा- तक्ता क्र. ०२

चांदवड तालुका -तक्ता क्र. ०३

४.३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) पंचायत राजच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजनांचा आढावा घेणे.
- २) विकास योजनांची अंमलबजावणी करतांना लाभार्थींची निवड प्रक्रिया व त्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.
- ३) विकास योजनांच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेचे अवलोकन करणे.
- ४) विकास योजनांमुळे सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासातील गुणात्मक बदलाचा आढावा घेणे.
- ५) विकास योजना गरजू पर्यंत योग्य पद्धतीने पोहोचतात काय, याचा शोध घेणे.

४.४ संशोधनाची गृहितके :-

- १) शासनाच्या विकास योजनांची पंचायती राज संस्थांकडून यशस्वी अंमलबजावणी केली जाते.
- २) विकास योजनांच्या निर्णय प्रक्रियेवर राजकीय नेतृत्वाचा प्रभाव पडतो.
- ३) वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचे वाटप करतांना पदाधिकारी वैयक्तिक हितसंबंध जोपासतात.
- ४) विकास योजनांमुळे सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासाला चालना मिळाली आहे.
- ५) विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत दप्तर दिरंगाई, भ्रष्टाचार व जनतेचे अज्ञान हे दोष आहेत.

४.५ संशोधनाचा आराखडा :-

संशोधनामध्ये संशोधनपद्धती हा भाग महत्वाचा आहे. संशोधनाचा आराखडा तयार करून योजनाबद्ध पावले टाकले तरी संशोधनाची उद्दिष्ट्ये हाती लागू शकतात. संशोधनाची दिशा निश्चित करून संशोधनाची योजना व रचना उभी करता येते. हा एक रचनात्मक असा संशोधनाचा व्युह असतो. यालाच

संशोधनाचा आराखडा म्हणतात. “संशोधनाच्या उद्दिष्ट्यांच्या पूर्ततेसाठी निष्कर्षाची संबंधता आणि संशोधन कार्यातील मितव्यय याची सांगड घालता येण्याच्या दृष्टीने तथ्यांचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अटींची नियोजित व्यवस्था म्हणजेच संशोधन आराखडा होय.”

संशोधन कार्य सुरु करण्याअगोदर त्याचे पुर्वनियोजन केले जाते. अभ्यासक नियोजित आराखड्यानुसार संशोधन कार्य प्रत्यक्षात आणत असतो. एकूण संशोधन आराखडा ही हेतुपूर्वक तयार केलेली पुर्वनियोजित प्रक्रिया असते. यामध्ये अभ्यासाचा विषय निश्चित केला जातो. त्या अभ्यासाचे कार्यक्षेत्र निश्चित केले जाते. तसेच तथ्य अत्यंत वस्तुनिष्ठ रितीने मिळविण्यासाठी केलेल्या पद्धतीचा वापर करावयास पाहिजे. तथ्य मिळविण्यासाठी किती वेळ द्यावयाचा संशोधनाच्या कामात किती घटकांशी संपर्क साधून तथ्य मिळवायची या गोष्टींचा संशोधन आराखड्यात समावेश करावा लागतो. सामाजिक शास्त्राच्या संशोधनामध्ये अधिक वास्तव निष्कर्ष काढता यावेत यासाठी वेगवेगळ्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो.

महाराष्ट्राचा विकासात पंचायत राजची भुमिका अभ्यासतांना चांदवड पंचायत समितीचा अभ्यास करण्याचे ठरविले. त्यात माहितीचे संकलन प्रत्यक्ष मुलाखत, ग्रंथवाचन, कार्यलयीन कागदपत्रे, शासकीय अहवाल, दैनिके, मासिके इ. मार्गाने केले.

४.६ नमुना निवड :-

संशोधनामध्ये पंचायत समितीच्या १० विभागांपैकी महिला व बालकल्याण विभागाची निवड केली. या विभागाने २००४ ते २००९ या काळात वैयक्तिक लाभाच्या ५ योजना राबविल्या एकूण माहिती संकलनासाठी १०% लाभार्थीची रँडम पद्धतीने निवड केली. चांदवड

पंचायत समितीतील ९१ गावांपैकी १० गावांची निवड केली. त्याद्वारे वैयक्तिक लाभाचे ८९ लाभार्थी निवडले.

तक्ता क्र. ४.४

अ.नं	योजनेचे नाव	चांदवड	दहिवड	धोंडगव्हाप	दुगांव	मंगरूळ	राहुड	वडाळीभोई	वडनेर	विटावे	उसवाड	एकूण
१	मसाला कांडप मशिन		१	५	२				२	१		११
२	शेवया मशिन	१	२	१	३		१		१	२		११
३	शिलाई मशिन	४		१	१	२				२		१०
४	मंडप लाऊंड स्पीकर संच		१		२		१		२	१	१	०८
५	गाई म्हैस शेळी पालन	१२	७			११	५	६	३		५	४९
एकूण		१७	११	७	८	१३	७	६	८	६	६	८९

वरिलप्रमाणे १० गावातील प्रत्येक गावातील विकास योजनाच्या आकडेवारी प्रमाणे एकूण ८९ लाभार्थींची संशोधनकार्यासाठी निवड करून प्रश्नावली आधारे मुलाखतीद्वारे माहिती मिळवली.

४.७ तथ्य संकलनाचे मार्ग :-

हे संशोधन सत्यत्वेषणासाठी केलेले असून अनुभव प्रमाणित तथ्य संकलन केली आहेत. तथ्यसंकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोत अशा दोन प्रकारच्या स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

अ) प्राथमिक स्त्रोत :-

- १) महाराष्ट्र शासन व जिल्हा प्रशासन (जि.नाशिक) प्रमुख दस्ताऐवज व अहवाल
- २) विषयाशी संबंधित मान्यताप्राप्त एम.फिल व पी.एच.डी. चे शोध प्रबंध
- ३) इंटरनेट वरील संबंधित वेबसाईट
- ४) प्रश्नावली

संशोधनाची समस्या व विषय प्रवेश यांच्याशी संबंधित विविध संशोधन अभ्यास व अन्य सामुग्रीच्या अभ्यासावरून उपयुक्त तथ्यास एकत्रित करण्यासाठी प्रश्नावली तयारक करण्यात आली. ही प्रश्नावली पंचायत राज विकास योजनांचा लाभ झालेल्या लाभार्थींच्या माहितीच्या अनुषंगाने तयार करण्यात आली. या प्रश्नावलीत उत्तरदात्यांशी संबंधित सामान्य माहिती कौटुंबिक माहिती, आर्थिक परिस्थिती योजनाबाबत माहिती तसेच संशोधन समस्यांशी संबंधित प्रश्न याचा समावेश करण्यात आला.

५) मुलाखती :-

संशोधन अभ्यासासाठी तथ्य संकलित करण्यासाठी मुलाखतीच्या मार्गाचाही अवलंब करण्यात आला. यामध्ये विकास योजनांचा लाभ झालेले लाभार्थींच्या प्रश्नावलीच्या आधारे प्रत्यक्ष मुलाखती घेण्यात आल्या. तसेच प्रशासकीय अधिकारी इ.च्या मुलाखती घेतल्या.

ब) द्वितीय स्रोत :-

- १) संदर्भ ग्रंथ
- २) ग्रामीण विकास विषयी प्रकाशित झालेले साहित्य
- ३) प्रसार माध्यमांकडून मिळणारी माहिती
- ४) विविध नियतकालिके
- ५) वर्तमानपत्रात प्रकाशित झालेले निवडक लेख

याशिवाय पुणे विद्यापीठ, गोखले इन्स्टिट्युट, ग्रंथालय, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथालय इत्यादीचाही संशोधनासाठी आधार घेण्यात आला.

४.८ संशोधनातील समस्या :-

संशोधनाचा विषय निवडल्यानंतर असे वाटत होते की, संशोधनाविषयाच्या सर्व समस्यांची सोडवणूक झाली आहे. पण प्रत्यक्षात संशोधन कार्याची सुरुवात

झाली. तेव्हा संशोधनाच्या अनेक समस्या जाणवल्या. संशोधन कार्यासंबंधी ज्या काही ठळक अडचणी निर्माण झाल्या त्या पुढीलप्रमाणे-

१) तथ्य संकलनाची समस्या :-

तथ्य संकलन करतांना कोणते तथ्य संकलन करावयाचे? कोणत्या पद्धतीचा अवलंब करावयाचा? कोणती साधने वापरावयाची असे अनेक प्रश्न निर्माण होऊ लागले पण तथ्य संकलनाचा नमुना निवड, प्राथमिक स्त्रोत, द्वितीय स्त्रोताच्या आधारे या समस्येची सोडवणूक करण्यात आली.

२) प्रश्नावली तयार करण्याची समस्या :-

तथ्य संकलन करतांना मुलाखत या पद्धतीची निवड करण्यात आली. तेव्हा मुलाखती घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करण्याची समस्या निर्माण झाली. प्रश्नावलीमध्ये किती प्रश्न असावेत? प्रश्न कशावर आधारित असावेत? संशोधनाचे गृहितके आणि उद्दिष्ट्ये यांचे परिक्षण कसे करावे? अशा समस्या निर्माण झाल्या होत्या. परंतु गृहितके व उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवून उत्तरदात्यांची सामान्य माहिती कौटुंबिक माहिती विकास योजनाच्या बाबत लाभार्थींना असलेली माहिती यावर प्रश्नावली तयार करून संशोधन समस्या सोडविण्यात आली.

३) उत्तरदात्याच्या मुलाखतीची समस्या :-

संशोधनासाठी निवडलेल्या लाभार्थींचे राहण्याचे ठिकाण बदलल्यामुळे पत्ते शोधण्यात वेळेचा अपव्यय झाला. अनेक लाभार्थींकडून समाधानकारक उत्तरे मिळाली नाहीत. त्यामुळे इतर प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून माहिती मिळवावी लागली.

४) तथ्य विश्लेषणाची समस्या :-

तथ्य विश्लेषण कसे करावे? तथ्यांची मांडणी कशी करावी? असे अनेक प्रश्न विश्लेषणाच्या वेळी निर्माण झाले होते. परंतु तथ्यांची योग्य मांडणी करून विश्लेषण करण्यात आले.

थोडक्यात संशोधन कार्याला भासणाऱ्या अडचणीमुळे किंवा समस्यांमुळे संशोधनाला चालना मिळाली. समस्या निर्माण झाल्यामुळे संशोधन कार्य पूर्ण झाले. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, समस्या हीच संशोधनाची सुरुवात आहे.

४.९ प्रकरण योजना :-

प्रस्तुत संशोधनाचा आराखडा पुढील प्रकारणामध्ये विभागलेला आहे.

प्रकरण १ले

प्रस्तावना :-

यामध्ये विकास, ग्रामीण विकास, सामाजिक व आर्थिक विकास याची चर्चा केली आहे. तसेच ग्रामीण विकासाबाबत शासनाची भूमिका व कार्यक्रम यांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण २रे

पंचायती राज व ७३ वी घटना दुरुस्ती :-

या प्रकारणामध्ये पंचायती राजचा विकास, व ७३ वी घटना दुरुस्तीचा आढावा घेतला आहे. तसेच महाराष्ट्रातील त्रिस्तरीय संरचना याबाबत चर्चा केली आहे.

प्रकरण ३ रे

चांदवड तालुका व चांदवड पंचायत समिती दृष्टिक्षेप

या प्रकारणामध्ये चांदवड तालुक्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय माहितीचा आढावा घेतला आहे. चांदवड तालुक्याची रचना त्यातील गावे, पंचायत समितीचे प्रशासकीय विभाग याबाबतची चर्चा केली आहे.

प्रकरण ४ थे

संशोधन पद्धती

या प्रकारणामध्ये विषयाचे महत्त्व, अभ्यासाची कार्यक्षमता, अभ्यासासाठी उद्दिष्टे, गृहितके, संशोधनाचा आराखडा, नमुना निवड, तथ्य संकलनाचे मार्ग,

संशोधनाचे समस्या सुत्रण, प्रकरण योजना इत्यादींचा विश्लेषणात्मक आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रकरण ५ वे

माहिती विश्लेषण

या प्रकरणामध्ये चांदवड पंचायत समितीतील विकास योजनांचा लाभ मिळालेल्या लाभार्थींच्या प्रश्नावली आधारे मुलाखत व निरीक्षणाद्वारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

प्रकरण ६ वे

निष्कर्ष व शिफारशी

या प्रकरणात माहिती विश्लेषणाच्या आधारे गृहितकांची पडताळणी केली आहे. संशोधनातून निघालेले निष्कर्ष मांडून उपाय सुचविले आहेत.

संदर्भसुची

- १) आगलावे प्रदिप, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्र, जानेवारी २०००, पृष्ठ-१४४
- २) पाटील वा.भ संशोधन पद्धती श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९८, पृष्ठ-२५
- ३) सांगळे भ. श्री. महाराष्ट्रातील ग्रामपातळीवरील कर्मचारी वर्गाचे प्रशासन आणि कार्य : विकास प्रशासनातील त्यांचा बदलता कार्यभाग आणि महत्त्व : जिल्हा बीड डॉ.बा.अ.म. विद्यापीठास सादर केलेला शोध प्रबंध पृष्ठ क्र.- ०४
- ४) वाबळे डी.सी. स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा राजकीय सहभाग- बारामती तालुक्यातील ग्रामपंचायत महिला सरपंचाचा अभ्यास- टि.म.विद्यापीठास सादर केलेला शोध प्रबंध, १९९९ पृष्ठ-०२
- ५) पोले.के.पी. महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षणाची फलनिष्पत्ती- लातूर जिल्ह्याचा अभ्यास, डॉ.बा.आं.म. विद्यापीठास सादर केलेला शोधप्रबंध पृष्ठ-५१

प्रकरण ५ वे

माहिती विश्लेषण

प्रस्तावना :-

प्रस्तुत प्रकरणात महाराष्ट्रातील विकासात पंचायत राजची भूमिका अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड पंचायत समितीतील योजनाचा लाभ मिळालेले लाभार्थी जिल्हा परिषद व पंचायत समितीतील पदाधिकारी, ग्रामसेवक यांच्या प्रश्नावलीच्या आधारे मुलाखती घेवून व प्रत्यक्ष निरीक्षणातून उपलब्ध झालेल्या माहिती संकलन व विश्लेषण (Data Collection and Data Analysis) करण्यात आले आहे.

संशोधनासाठी निवडलेल्या नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड पंचायत समिती मधील २००४ ते २००९ या कालखंडातील निवडलेल्या पाच योजनेमधील १० गावातील लाभार्थीची निवड करण्यात आली या कालखंडात चांदवड पंचायत समितीतील निवडलेल्या १० गावांमध्ये एकूण ८९ लाभार्थी आहेत. यांची प्रश्नावली आधारे मुलाखती घेवून माहिती मिळवली.

संशोधनासाठी महिला व बालकल्याण विभागामार्फत राबविलेल्या १) मसाला कांडप मशिन वाटप २) शेवया मशिन वाटप ३) शिलाई मशिन वाटप ४) मंडप लाऊंडस्फिकर संच वाटप ५) गार्ड-म्हैस शेळी वाटप या पाच योजनांची निवड करण्यात आली. तसेच रॅडम पद्धतीने एकूण १० गावे निवडण्यात आली. चांदवड, दहिवद, धोंडगव्हाण, दुगांव, मंगरूळ, राहुड, वडाळीभोई, वडनेर, विटावे, उसवाड या गावांमधील लाभार्थीची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली. एकूण ८९ लाभार्थींच्या प्रश्नावली आधारे मुलाखती घेतल्या. महाराष्ट्राचा विकास जाणून घेण्याकरिता पंचायत समितीतील राबविलेल्या योजनाचा लाभ मिळालेल्या लाभार्थींचा आढावा घेण्यात आला आहे. नमुना निवडीतील सर्व लाभार्थींच्या

माहितीचे विश्लेषण केले आहे. महाराष्ट्रात विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी पंचायत समितीच्या भूमिकाचा आढावा घेण्यात आला.

लाभार्थीची सर्वसामान्य माहिती घेण्यात आली. माहिती आधारे लाभार्थी पंचायत समिती पदाधिकारी आणि अधिकारी यांच्या मुलाखती घेवून लाभार्थीची सर्वसामान्य माहिती आर्थिक परिस्थिती तसेच योजना या बाबींचा अभ्यास केला. लाभार्थीच्या सामान्य माहिती जाणून घेतांना त्याची आर्थिक परिस्थिती कुंटूबाची आर्थिक परिस्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. या माहितीच्या आधारे विश्लेषण केले आहे.

लाभार्थ्यांची सर्वसामान्य माहिती :-

१) लाभार्थीचे जातीनुसार वर्गीकरण :-

समाजाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी अनुसूची जाती, जमाती, महिला तसेच सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांना योजनामार्फत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन प्रयत्न करत आहे. महाराष्ट्रातील विकास योजनांची अंमलबजावणी होत असतांना पंचायत समितीतील लाभार्थीची जात जाणून घेणे आवश्यक आहे. लाभार्थीचे जातीनुसार वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

लाभार्थीचे जातीनुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ५.१

जात	महार	नवबौद्ध	वडार	भिल्ल	कोळी	गोसावी	वांभार	धनगर	सुतार	माळी	न्हावी	मराठा	एकूण
संख्या	१	२५	४	१४	२	२	८	२	४	५	२	२०	८९
टक्केवारी	१.१	२८.२	४.५	१५.७	२.२	२.२	९	२.२	४.५	५.६	२.२	२२.६	१००

तक्ता क्र. ५.१ नुसार जातवार वर्गीकरण केल्यानंतर असे दिसून येते की, महार या जातीतील १.१ टक्के, नवबौद्ध जातीतील २८.२, वडार या जातीतील ४.५ टक्के, भिल्ल या जातीतील १५.७ टक्के लाभार्थींना योजनांचा लाभ मिळाला

आहे. तसेच कोळी, गोसावी, धनगर आणि न्हावी या जातीतील २.२ टक्के लाभार्थींना योजनाचा लाभ मिळाला आहे.

तसेच मराठा जातीतील २२.६ टक्के, सुतार जातीतील ४.५ टक्के, माळी जातीतील ५.६ टक्के लाभार्थींना योजनाचा लाभ झाला आहे. वरिलप्रमाणे जातीनुसार लाभार्थींना योजनाचा लाभ मिळाला असला तरी लाभार्थी कडून मुलाखती दरम्यान इतर माहिती जाणून घेत असतांना असे लक्षात आले की आर्थिक परिस्थिती चांगली असतानाही केवळ जातीमुळे या योजनाचा लाभ त्यांना घेता आला. यावरून असे स्पष्ट होते की, आधिकदृष्ट्या दुर्बल घटक शासनाच्या विकास योजनापासून वंचित राहिले आहे.

२) लाभार्थींचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण :-

शिक्षणामुळे व्यक्तींना आपले हक्क व कर्तव्याबाबत आग्रही भूमिका घेता येते. महिलांना योजना बाबत माहिती मिळवण्या इतपत शिक्षण असलेच पाहिजे. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात काही अपवाद वगळता महिलांना शिक्षण घेण्यास प्रतिबंध घालण्यात आला होता. महिलांचे विश्व घराच्या चार भिंतीपुरते पुर्वी मर्यादीत होते. परंतु अलिकडील काळात शिक्षण सर्वानाच मिळाले पाहिजे यासाठी शासन साक्षरता मोहिम चालवित आहे. तसेच आज केवळ साक्षर होवून चालणार नाही तर संगणक साक्षर होणे गरजेचे आहे. दुर्देवाने ग्रामीण भागातील महिलांना अजूनही शिक्षणाचे महत्त्व समजल्याचे दिसून येत नाही. लाभार्थी महिलांच्या शिक्षणानुसार वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

लाभार्थीचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. ५.२

शिक्षण	अशिक्षित	प्राथमिक	माध्यमिक	एकूण
संख्या	११	५८	२०	८९
टक्केवारी	१२.४	६५.२	२२.४	१००

तक्ता क्र. ५.२ नुसार चांदवड पंचायत समितीतील निवडलेल्या लाभार्थी महिलांचे शिक्षण पाहिले असता १२.४ टक्के लाभार्थी अशिक्षित आहेत. ६५.२ टक्के लाभार्थी प्राथमिक शिक्षण घेतलेले आहेत तर २२.४ टक्के लाभार्थी माध्यमिक शिक्षण घेतलेले आहे.

लाभार्थीचे शिक्षण कमी असल्याने विकास योजनामधून मिळालेल्या लाभातून व्यवसाय करणे किंवा त्या व्यवसायास जोड व्यवसाय करून त्यात प्रगती करता येईल हा उद्देश त्यांच्यात कुठेच मुलाखती दरम्यान जाणवला नाही. शिक्षण कमी असल्याने व्यावसायासाठी योजनेमार्फत मिळालेल्या मदतीतून व्यवसाय वाढीसाठी अडचणी लाभार्थींना येत आहेत. शिक्षण कमी असल्याने शासनाच्या विकास योजना बाबत त्यांना फारशी माहिती नाही हे त्यांच्या मुलाखती दरम्यान जाणवले.

३) लाभार्थीचे वयोमानानुसार वर्गीकरण:-

तक्ता क्र. ५.३

वय वर्षे	१८ ते ३०	३१ ते ४०	४१ ते ५०	एकूण
संख्या	११	६२	१६	८९
टक्केवारी	१२.४	६९.७	१७.९	१००

महिलांना विकास योजनातून मिळणाऱ्या लाभाचा विचार करतांना वय हा घटकही महत्वाचा आहे. व्यक्तीचे वय हा घटक व्यक्तीच्या विविध क्रियांवर प्रभाव टाकत असतो. त्यास लोकतांत्रिक घटक म्हणून सामाजिक

शास्त्रातील अध्ययनात महत्वाचे स्थान आहे. अनेक महिला कामानिमित्त बाहेर पडतात. चुल आणि मुल हे त्यांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित राहिले नाही. पुर्वी तरुण अविवाहित महिलांना घराबाहेर पडणे त्रासाचे होते. याउलट विवाहित व वृद्ध महिलांना घराबाहेर पडून समाजात मोकळ्या जागेत फिरता येत होते. पण आज तरुण व मध्यम वयाच्या महिला कामानिमित्त बाहेर पडू लागल्या आहे.

लाभार्थीच्या वयाचा विचार केला असता तरुण व मध्यम वयातील महिला लाभार्थीचे एकूण प्रमाण जास्त आहे. १८ ते ३० वयोगटातील १२.४ टक्के तर ३१ ते ४० वयोगटातील ६९.७ टक्के आणि ४१ ते ५० वयोगटातील १७.९ टक्के लाभार्थी महिला आहेत वरील आकडेवारी वरून तरुण व मध्यम वयाच्या महिलांना व्यावसायासाठी संधी उपलब्ध होत आहे ही चांगली बाब आहे.

४) लाभार्थीचे वैवाहिक विश्लेषण

तक्ता क्र. ५.४

वैवाहिक स्वरूप	विवाहित	अविवाहित	विधवा	एकूण
संख्या	८५	-	४	८९
टक्केवारी	९५.५	-	४.५	१००

विवाह ही सामाजिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत स्त्रियांच्या जीवनात फार मोठे परिवर्तन होत असते. तीचे कार्यक्षेत्र विचार, आवडीनिवडी इत्यादीमध्ये परिवर्तन होत असते. विकास योजनाचा लाभ झालेल्या लाभार्थी महिलांचा वैवाहिक दृष्ट्या विचार केला असता ९५.५ टक्के महिला विवाहित आहेत. तर ४.५ टक्के महिला या विधवा आहेत. या विधवा महिला लाभार्थीकडून अधिक माहिती जाणून घेत असतांना हे जाणवले की, पतीचा आधार नसल्याने ग्रामपंचायत सदस्यांकडून त्यांना

व्यवसायासाठी या योजनामधून लाभ मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. महिला लाभार्थी या विवाहित असल्याने त्या सहज व्यवसायानिमित्त घराबाहेर पडू शकतात. त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून त्यांच्या घरासाठी त्या हातभार लावतात असे मुलाखती दरम्यान महिला लाभार्थीनी सांगितले.

५) लाभार्थीचे व्यावसायिक वर्गीकरण :-

लाभार्थी बाबत माहिती जाणून घेतांना त्यांच्या व्यावसायिक विश्लेषण करणे देखील आवश्यक असते. शिक्षणामुळे अनेक महिला नोकरी व व्यवसाय करीत असल्याचे दिसून येते. अभ्यास करतांना हे जाणवले की, लाभार्थी महिला कमी शिक्षण घेतलेल्या असल्यातरी काही महिला या व्यवसाय करत असल्याचे दिसून आले. लाभार्थीचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

लाभार्थीचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. ५.५

व्यवसाय	व्यवसाय	नोकरी	मजुरी	गृहिणी	एकूण
संख्या	८	-	६६	१५	८९
टक्केवारी	९	-	७४.२	१६.८	१००

तक्ता क्र. ५.५ वरून लाभार्थी महिला मध्ये ९ टक्के महिला पुर्वीपासून व्यवसाय करत आहेत. त्यात काही लाभार्थीचे किराणा मालाचे दुकान आहे तर काही त्यांच्या घरातून पुर्वीपासून चालू असलेले पारंपारिक व्यवसाय करतात. त्यात काहीचे चप्पल चे दुकान आहे. तर काही शेतीस पुरक जोड व्यवसाय करतात.

७४.२ टक्के महिला लाभार्थी या घरची परिस्थिती नसल्याने त्या दुसऱ्याच्या शेतात काम करतात. तर १६.८ टक्के महिला लाभार्थी या गृहिणी आहेत त्यांना मिळालेल्या योजनेच्या लाभ झाल्याने त्यांनी घरगुती व्यवसाय करण्यास सुरुवात केली आहे.

६) लाभार्थीच्या कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न :-

ग्रामीण भागातील पुरुषांप्रमाणे महिला देखील कोणत्या ना कोणत्या कामात सतत व्यस्त असतात. सर्वसामान्यपणे असे मानले जाते की, महिला ह्या शहरात असो अथवा ग्रामीण भागातल्या महिला व्यवसायभिमुक्त असतात. परंतु हे विधान पूर्णपणे सत्य नाही. महिला देखील पुरुषांकइतकेच काम करतात. इतकेच नव्हे तर प्रसंगी पुरुषांपेक्षा अधिक कष्ट करतांना दिसतात. व्यक्तिका जीवनात आर्थिक घटक हा अत्यंत महत्वाचा मानला जातो. उत्पन्नाच्या आधारे व्यक्तीचा समाजातील पैलुवर आर्थिक परिस्थितीचा म्हणजेच उत्पन्नाचा प्रभाव दिसून येतो. या अनुषंगाने लाभार्थीचे कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न जाणून घेण्याचा प्रयत्न मुलाखती दरम्यान केला. त्यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

लाभार्थीच्या कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न

तक्ता क्र. ५.६

वर्ग	गरिब	मध्यम	श्रीमंत	एकूण
उत्पन्न	रु.२५०००पेक्षा कमी उत्पन्न	रु.२५०००ते५०००० उत्पन्न	रु.५०००० पेक्षा जास्त उत्पन्न	
संख्या	६८	२०	१	८९
टक्केवारी	७६.४	२२.५	१.१	१००

नमुना पाहणीतील ७६.४ टक्के लाभार्थीचे उत्पन्न २५००० पेक्षा कमी आहे. तर २२.५ टक्के लाभार्थीचे उत्पन्न २५००० ते ५०००० एवढे आहे. तर १.१ टक्के लाभार्थीचे उत्पन्न हे ५०००० पेक्षा जास्त आहे. असे असले तरी काही लाभार्थीनी उत्पन्न कमी दाखवले आहे हे त्यांच्या मुलाखती दरम्यान जाणवले. २५००० पेक्षा कमी उत्पन्न असणारे लाभार्थींना योजनाचा लाभ मिळाल्याने व्यवसायास साह्य झाले आहे हे मुलाखती दरम्यान लाभार्थीने नमुद केले.

७) लाभार्थी दारिद्र्य रेषेखालील आहेत का?

महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत समितीची भुमिका अभ्यासतांना चांदवड पंचायत समितीतील लाभार्थीची आर्थिक परिस्थिती जाणून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांनाच विकासाच्या संधी उपलब्ध करण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे पंचायत समिती चांदवड मधील लाभार्थीचे दारिद्र्य रेषेखालील वर्गीकरण पुढील प्रमाणे

लाभार्थी दारिद्र्य रेषेखालील आहेत का?

तक्ता क्र. ५.७

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	७८	११	८९
टक्केवारी	८७.६	१२.४	१००

नमुना पाहणीतील तक्ता क्र. ५.७ नुसार ८७.६ टक्के लाभार्थी महिला या दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. असे असले तरी काही महिला लाभार्थीच्या मुलाखती दरम्यान जाणवले की त्यांची आर्थिक परिस्थिती बऱ्यापैकी आहे पण उत्पन्न कमी असल्याचे दाखवून त्यांनी या विकास योजनांचा लाभ घेतलेला आहे. यावरून अधिकारी कर्मचारी वर्गाच्या मदतीने लाभार्थी विकास योजनांचा लाभ घेत असल्याचे मुलाखती दरम्यान जाणवले.

तर १२.४ टक्के महिला लाभार्थी ह्या दारिद्र्य रेषेखालील नाहीत पण त्यांची आर्थिक परिस्थिती म्हणावी अशी चांगली नसल्याने त्यांना या विकास योजनांचा लाभ घेता आला आहे.

८) योजनेबाबत माहिती लाभार्थीना कोणाकडून मिळाली?

तक्ता क्र. ५.८

पर्याय	ग्रामपंचायत	सरपंच	वार्डच्या सदस्याकडून	इतर व्यक्ती	एकूण
संख्या	११	३०	५	४३	८९
टक्केवारी	१२.४	३३.७	५.६	४८.३	१००

नमुना पाहणीतील लाभार्थी महिलांना शासनाच्या विकास योजनाबाबत कितपत माहिती आहे व त्यांना लाभ झालेल्या योजना बाबत कोणाकडून मिळाली हे जाणून घेण्यासाठी त्यांना प्रश्न विचारले.

चांदवड पंचायत समितीतील लाभार्थीना योजनाबाबत वेगवेगळ्या व्यक्तीकडून माहिती मिळाली आहे. १२.४ टक्के लाभार्थीना ग्रामपंचायतकडूनच माहिती मिळाली आहे तर ३३.७ टक्के लाभार्थीना सरपंचाकडून माहिती मिळाली आहे. तर ५.६ टक्के लाभार्थीना त्यांच्या वार्डच्या सदस्यांकडून शासन विकास योजनाबाबत माहिती मिळाली व त्यांच्या मदतीनेच योजनेचे लाभ घेता आले असे लाभार्थीने मुलाखती दरम्यान नमूद केले आहे.

४८.३ टक्के लाभार्थीना या योजना बाबत गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती, सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्ती, ग्रामसेवक, गावात राहणारे पदाधिकारी, अधिकारी यांच्याकडून माहिती मिळाली आणि योजनेचा लाभ घेण्यासाठी त्यांची मदत झाल्याचे लाभार्थीनी मुलाखती दरम्यान नमूद केले.

यावरून हे स्पष्ट होते की, ग्रामीण भागातील लोकांना शासनाच्या विकास योजना बाबत फार कमी माहिती असते.

९) योजनेसाठी लाभार्थींनी रक्कम भरली का?

तक्ता क्र. ५.९

योजनेसाठी रक्कम भरली	होय	नाही	एकूण
संख्या	८९	-	८९
टक्केवारी	१००	-	१००

नमुना पाहणीतील चांदवड पंचायत समितीतील सर्व लाभार्थी म्हणजे एकूण ८९ लाभार्थींनी योजनाचा लाभ मिळण्यासाठी काही प्रमाणात रक्कम भरलेली असल्याचे मुलाखती दरम्यान निष्पन्न झाले आहे.

यावरून असे लक्षात येते की, सरपंच अधिकारी, पदाधिकारी, कर्मचारी व सदस्य यांच्या संगणमताने या योजनाचा लाभ मिळण्यासाठी काही प्रमाणात रक्कम घेतली जाते. लाभार्थींना शासकीय योजनाबाबत माहिती नसल्याने विकास योजनाच्या कार्यात गैरव्यवहार होतात. माहितीच्या अधिकाराचा कायदा ही झाला आहे. परंतु यांचा वापर ग्रामपातळीवर कमी प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. खूप कमी लोकांना वेळेवर माहिती मिळते. पण योजनेचा लाभ घेण्यासाठी काही प्रमाणात त्या लोकांना रक्कम भरावी लागते.

यावरून हे लक्षात येते की, शासनाचा विकास योजनांचा पुरेपुर लाभ लाभार्थींना घेता येत नाही व गरजू व्यक्ती लाभापासून वंचित राहतात.

१०) लाभार्थीना योजनेद्वारे दरमहा होणाऱ्या लाभाचे वर्गीकरण

तक्ता क्र. ५.१०

लाभाचे प्रमाण	काहीच नाही	५००ते१०००	१०००ते२०००	२०००ते३०००	३००० पेक्षा जास्त	एकूण
संख्या	२५	३१	२४	६	३	८९
टक्केवारी	२८.१	३८.८	२७	६.७	३.४	१००

नमुना पाहणीतील लाभार्थीना दरमहा होणाऱ्या लाभाचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ५.१० प्रमाणे २८.१ टक्के लाभार्थीना मिळालेल्या योजनेतून काहीच उत्पन्न झालेले नाही. योजनेमार्फत मिळालेल्या मशिन बाबत या लाभार्थीना पुरेशी माहिती नसल्याने त्यांना मशिनचा व्यवसायासाठी वापर करता आला नाही.

३४.८ टक्के लाभार्थीना ५०० ते १००० रूपये दरम्यान दरमहा उत्पन्न होतो. तर २७ टक्के लाभार्थीना १००० ते २००० रू. दरम्यान दरमहा उत्पन्न मिळते. तसेच ६.७ टक्के लाभार्थीना २००० ते ३००० दरम्यान दरमहा उत्पन्न मिळते. विकास योजना मधून मिळालेल्या मशिन व गाई म्हैस, शेळी पालनासाठी जे अनुदान मिळाले त्या काही प्रमाणात उत्पन्न मिळते व कुटूंबासाठी या उत्पन्नाचा लाभ होत असल्याचे लाभार्थीना मुलाखती दरम्यान नमूद केले.

३००० रूपये पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळणाऱ्या लाभार्थी या ३.४ टक्के म्हणजे ३ आहेत. यांनी योजनाचा लाभ घेवून उत्तम व्यावसाय सुरू केला आहे. तसेच या व्यवसायातून दुसरे व्यवसाय सुरू करण्याच्या प्रयत्नात हे लाभार्थी आहेत असे त्यांनी मुलाखती दरम्यान नमूद केले आहे.

११) व्यावसायामुळे लाभार्थी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आहात का?

तक्ता क्र. ५.११

स्वावलंबी आहात	होय	नाही	एकूण
संख्या	५५	३४	८९
टक्केवारी	६१.८	३८.२	१००

नमुना पाहणीतील लाभार्थी शासनाच्या विकास योजनाचा लाभ मिळाल्याने व्यवसाय सुरू केले आहे. यातून मिळणारे उत्पन्न हे बहुतांश लाभार्थी कुटूंबासाठीच वापर करतात. ५५ टक्के लाभार्थीनी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असल्याचे नमूद केले आहे. योजनेच्या माध्यमातून व्यवसाय सुरू करत आला त्यामुळे काही प्रमाणात आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाल्याचे लाभार्थी महिलांनी सांगितले तसेच मिळणारे उत्पन्नातून कुटूंबातील गरज भागवता येते. यासाठी इतर कुटूंबातील व्यक्तीवर अवलंबून राहावे लागत नाही. असे मुलाखती दरम्यान नमूद केले. काही प्रमाणात स्वावलंबी झालो आहोत असे मुलाखती दरम्यान जाणवले.

तर ३४ टक्के लाभार्थी महिला ह्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी नाही असे नमूद केले. शिक्षणाचा अभाव व्यावसायाबाबत माहिती नाही तसेच आलेले उत्पन्न कुटूंब प्रमुखाकडे दिले जाते त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या कोणतेच निर्णय त्या घेवू शकत नाही. व्यवसायातून मिळणारे उत्पन्न फार नाही त्यामुळे महिला लाभार्थी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झालेल्या नाहीत.

१२) व्यावसायातून लाभार्थींना अपेक्षित फायदा झाला का?

तक्ता क्र. ५.१२

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	५९	३०	८९
टक्केवारी	६५.३	३३.७	१००

नमुना पाहणीतील चांदवड पंचायत समितीतील ६५.३ टक्के लाभार्थींना योजना मार्फत मिळालेल्या लाभातून व्यावसाय सुरु केल्यानंतर अपेक्षित असा फायदा मिळाला आहे. तर ३३.७ टक्के लाभार्थींना सुरु केलेल्या व्यवसायातून अपेक्षित फायदा मिळाला नाही. अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी आणखी प्रश्न विचारल्यानंतर जाणवले की, शिक्षणाचा अभाव, व्यवसाय बाबत माहिती नाही. व्यवसायासाठी पुरेसे प्रशिक्षण घेतले नाही. त्यामुळे लाभार्थींना व्यावसायातून अपेक्षित फायदा मिळवता आला नाही.

१३) लाभार्थींने योजनेचा फायदा घेवून इतर नविन व्यावसाय केले का?

तक्ता क्र. ५.१३

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	८	८१	८९
टक्केवारी	९	९१	१००

तक्ता क्र. ५.१३ वरून असे दिसून येते. ९ टक्के लाभार्थी महिलांनी शासनाच्या योजनाचा लाभ घेवून व्यावसाय सुरु केला व त्या व्यवसाय बरोबर नवीन व्यावसाय सुरु केला आहे. मसाला कांडप व शेवया मशीन मिळालेल्या काही लाभार्थी महिलांनी हे व्यावसाय सुरु केले यातून मिळालेल्या फायद्यातून त्यांनी नविन व्यवसाय सुरु केले आहेत या सारख्या

इतर घरगुती मशिन आणून नविन व्यवसाय सुरु केला आहे तर मसाला तयार करून विकणे तसेच शेवया तयार करून विकणे हे व्यवसाय महिला लाभार्थीनी सुरु केले आहेत.

तर ९१ टक्के महिला लाभार्थीनी मिळालेल्या योजनेतून इतर नविन व्यावसाय सुरु केलेले नाही. यावरून हे जाणवते की, लाभार्थीना वेगवेगळ्या व्यावसाय प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.

१४) शासनाने लाभार्थींसाठी आणखीन नविन योजना सुरु कराव्यात का?

तक्ता क्र. ५.१४

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	८९	-	८९
टक्केवारी	१००	-	१००

नमुना पाहणीतील सर्व लाभार्थीना शासनाने लाभार्थींसाठी आणखीन नवीन योजना सुरु कराव्यात का? असा प्रश्न मुलाखती दरम्यान विचारला असता सर्व लाभार्थीनी उत्तर होय असे दिले. लाभार्थीनी वेगवेगळ्या व्यवसायाबाबत माहिती मुलाखती दरम्यान नमूद केली. तसेच योजनेतून सुरु करणाऱ्या व्यवसायाबाबत प्रशिक्षण शासनाने द्यावे. असेही नमूद केले. शासनाच्या विकास योजनाबाबत माहिती ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त व्यक्तीपर्यंत पोहचवण्यासाठी शासनाने प्रयत्नशील राहावे असे लाभार्थीनी मुलाखती दरम्यान नमूद केले.

१५) गावानुसार लाभार्थींच्या संख्येचे वर्गीकरण :-

नमुना निवडीतील चांदवड पंचायत समितीतील दहा गावाला कोणत्या योजनेचा लाभ झाला यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. ५.१५

अ. नं.	योजनेचे नांव	चांदवड	दहिवद	धोंडगव्हाण	दुगांव	मंगरूळ	राहुड	वडाळीभोई	वडनेर	विटावे	उसवाड	एकूण
१	मसाला कांडप मशिन	-	१	५	२	-	-	-	२	१	-	११
२	शेवया मशिन	१	२	१	३	-	१	-	१	२	-	११
३	शिलाई मशिन	४	-	१	१	२	-	-	-	२	-	१०
४	मंडन लाऊंड स्पीकर संच	-	१	-	२	-	१	-	२	१	१	०८
५	गाई-म्हैस, शेळी पालन	१२	७	-	-	११	५	६	३	-	५	४९
	एकूण	१७	११	७	८	१३	७	६	८	६	६	८९

चांदवड पंचायत समितीतील रॅडम पद्धतीने निवडलेल्या गावांना कोणत्या योजनांचा लाभ मिळालेला आहे हे तक्ता क्र. ५.१५ नुसार दिले आहे.

१. मसाला कांडप मशिन वाटप या योजनेचा लाभ दहिवद-१, धोंडगव्हाण-५, दुगांव-२, वडनेर-२, विटावे-१, याप्रमाणे गावांना लाभ मिळालेला आहे.
२. शेवया मशिन वाटप या योजनेचा लाभ चांदवड गावास-१, दहिवद-२, धोंडगव्हाण-१, दुगांव-३, राहुड-१, वडनेर-२, विटावे-२ या प्रमाणे एकूण या योजनेच्या ११ लाभार्थी आहेत.
३. शिलाई मशिन वाटप या योजनेचा लाभ चांदवड गावास-४, धोंडगव्हाण-१, दुगांव-१, मंगरूळ-२, विटावे-२ या प्रमाणे १० लाभार्थी या योजनेचे आहेत.

४. मंडप लाऊंड स्पीकर संच वाटप या योजनेचा लाभ दहिवद-१, दुगांव-२, राहुड-१, वडनेर-२, विटावे-१, उसवाड-१ या प्रमाणे ०८ लाभार्थी या योजनेचे आहेत.
५. गाई, म्हैस, शेळी पालन या योजनेचे लाभार्थी चांदवड-१२, दहिवद-७, मंगरूळ-११, राहुड-५, वडाळीभोई-६, वडनेर-३, उसवाड-५ याप्रमाणे ४९ लाभार्थी आहे.

महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत समितीची भूमिका अभ्यासतांना नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड पंचायत समितीतील रँडम पद्धतीने १०% गावाची निवड केली. एकूण १० गावातील लाभार्थींचा अभ्यास करून वरिल प्रमाणे विश्लेषण केले.

तक्ता क्र. ५.१५ नुसार नमुना निवडीतील गावातील लाभार्थींचा अभ्यास करतांना असे लक्षात येते की, प्रत्येक योजनेचा लाभ प्रत्येक गावाला मिळतोच असे नाही. निवडलेल्या गावापैकी वडाळीभोई या गावास ५ योजनापैकी शेळी पालन या योजनेचाच लाभ मिळालेला आहे. तसेच वडाळीभोई, विटावे, उसवाड या गावातील लाभार्थींचे प्रमाण इतर गावांपेक्षा कमी आहे. चांदवड व मंगरूळ या गावातील लाभार्थींचे प्रमाण इतर गावांपेक्षा जास्त आहे.

योजनेचा लाभ मिळालेल्या सर्व लाभार्थींचे व्यवसाय योजनेचा लाभामुळे सुरु केले असेल तरी सर्वांचे व्यवसाय चालू आहेत असे नाही. कारण योजने अंतर्गत मिळालेल्या मशिनबाबत माहिती नाही शिलाई मशिन मिळाली तरी त्याबाबत शिवणकाम प्रशिक्षण घेतलेले नाही. त्यामुळे मिळालेल्या मशिनचा व्यवसायासाठी वापर करता येत नाही त्यामुळे योग्य प्रशिक्षणाची आवश्यकता लाभार्थींना आहे.

तक्ता क्र. ५.१५ वरून लक्षात येते की, सर्व गावांना सर्व योजनेचा लाभ झालेला नाही तर काही गावांना लाभार्थींचे प्रमाण जास्त आहे. ज्या

गावांतील राजकीय नेते आणि पदाधिकारी संरंपंचाच्या संगणमताने योजनेचा लाभ जास्तीत जास्त गावासोठी करून घेतात त्यामुळे शासनाने शासकीय यंत्रणेच्या माध्यमातून प्रयत्न केले पाहिजे की, विकास योजनाचा लाभ प्रत्येक गावासाठी मिळाला पाहिजे.

प्रकरण ६ वे

निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तावना :-

सुख संपन्न व अर्थपूर्ण जीवन जगता येणे हेच मानवी जीवनाचे उद्दिष्ट असते. या उद्दिष्ट प्राप्तीच्या प्रेरणेतून सर्व सामाजिक व राजकीय संस्था मानवाने स्थापन केलेल्या आहेत. माणसाच्या आयुष्यात सर्वप्रथम सामाजिक संस्था व नंतर राजकीय संस्थांची निर्मिती झाली. त्या राजकीय संस्थापैकीच एक म्हणजे “स्थानिक स्वराज्य संस्था” होय.

भारतात प्राचीन काळापासून ग्राम पंचायतींना ग्रामीण जीवनाचे अविभाज्य अंग मानले जाते. प्राचीन काळातील ग्रामपंचायतीच्या कारभाराचा उल्लेख वाल्मिकी, रामायण, जैन व बौद्ध वाङ्मय आणि इतर शिलालेखात सापडतो. वैदिक काळातील ग्रामपंचायती धर्मनिरपेक्ष व जाती निरपेक्ष होत्या. मौर्य काळात राज्याचा एक प्रमुख घटक म्हणून ग्रामपंचायतकडे पाहिले जात. मध्ययुगीन काळात मात्र ग्रामपंचायतींना वाईट दिवस आले. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी खेड्याचे स्वायत्त व स्वयंपूर्ण जीवन उद्धवस्त करून टाकले त्यामुळे ग्रामपंचायतीच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला. एकोणिसाव्या शतकापासून भारतात ब्रिटीश सत्तेचा अंमल सुरू झाला. ब्रिटीशांचेही धोरण ग्रामपंचायतीसाठी पुरक वा सहाय्यक नव्हते. म्हणून गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याची कल्पना मांडली. त्यांना ग्रासरूट लोकशाही अभिप्रेत होती.

स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटना तयार होऊन ती २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलात आली. या राज्यघटनेत केंद्र व घटकराज्यांचा सविस्तर उल्लेख करण्यात आला परंतु स्थानिक शासनाची कोणत्याही प्रकारची तरतूद केली नव्हती. परंतु महात्मा गांधी आणि अन्य लोकांच्या ग्रामस्वराज्य आग्रहामुळे राज्यघटनेतील कलम

४० मधील राज्यांच्या धोरणांच्या नितीनिर्देशक तत्वात गावासाठी राज्यांनी ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात असा उल्लेख करण्यात आला.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण विकास कार्यक्रमांना प्राधान्य देण्यात आले त्याचाच एक भाग म्हणून १९५२ साली सामुहिक विकास कार्यक्रम व १९५३ पासून राष्ट्रीय विस्तार सेवा या दोन योजना सुरु करण्यात आल्या या योजनांचा काही दिवसानंतर लोकांचा सहभाग मिळणे बंद झाले. या योजनात जनसहभाग वाढावा यासाठी उपाय सुचवावेत म्हणून १९५७ साली बलवंतराय मेहता समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करून लोकांना सत्तेत सहभागी होता यावे यासाठी त्रिस्तरीय व्यवस्था सुचविली या शिफारशीच्या धर्तीवर अनेक राज्यांनी आपल्या राज्यात पंचायती राज व्यवस्थेच्या स्थापनेसाठी कायदे केले. महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायत राज्य व्यवस्था अस्तित्वात आली.

पंचायत राज संस्था लोकांच्या राजकीय सहभागाच्या कमतरतेमुळे यशस्वी झाली नाही. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतीराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला व संपुर्ण देशात पंचायतराज व्यवस्थेच्या बाबतीत एकसुत्रता आली. ग्रामसभेची निर्मिती अनिवार्य व त्यामध्ये महिलांचा सहभागही अनिवार्य केला आहे. पंचायतराजच्या तिनही स्तरावरील महिला प्रतिनीधीसाठी व पदाधिकाऱ्यासाठी म्हणजेच सरपंच, सभापती आणि जिल्हापरिषद अध्यक्ष पदासाठी ३३ टक्के आरक्षण लागू झाले आता महाराष्ट्रात ते ५० टक्के झाले आहे. तसेच लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती-जमाती व मागासवर्गासाठी आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली.

या संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेचा विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती, आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक व महिलांचा विकास होण्यासाठी शासनसंस्था प्रयत्न करतात. प्रत्येक देशात त्यासाठी विविध साधनांचा व

माध्यमांचा आधार घेतला जातो. भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात विकास योजनाच्या अंमलबजावणीसाठी पंचायत राज संस्थांची भूमिका महत्वाची राहिली आहे.

केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी ग्रामीण महाराष्ट्रात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या पंचायतीराज संस्थाकडून केली जाते. या संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेचा विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक व महिलांचा विकास कितपत साधला याबाबतची वास्तवता समजून घेण्यात आली.

महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायती राजची भूमिका अभ्यासतांना चांदवड पंचायत समितीतील विकास योजनाचा लाभ मिळालेल्या लाभार्थींची आर्थिक परिस्थिती, विकास योजनाबाबत माहिती, विकास योजनातून सुरु केलेल्या व्यवसाय व त्यातून त्यांना उत्पन्न मिळते का? इत्यादींचा आढावा संशोधन दरम्यान घेण्यात आला.

गृहितकांची पडताळणी :-

संशोधनाची दिशा ठरविण्यासाठी मांडण्यात आलेल्या गृहितकांची सिद्धता पुढील प्रमाणे तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत राजची भूमिका या विषयावर संशोधन पुढील गृहितके चांदवड पंचायत समिती (जि.नाशिक) यांचा संदर्भ तपासण्यात आलेला आहे.

गृहितक क्र.१

शासनाच्या विकास योजनांची पंचायती राज संस्थाकडून यशस्वी अंमलबजावणी केली जाते.

चांदवड पंचायत समितीतील नमुना निवड केलेल्या लाभार्थी तसेच संबंधित अधिकारी व पदाधिकारी, ग्रामसेवक यांच्या प्रश्नावली आधारे मुलाखती घेतल्या या सर्वेक्षणातून हे गृहितक सिद्ध झाले आहे. तक्ता क्र. ५.१५ वरून सर्व गावातील लाभार्थींची आकडेवारी दिले आहे. त्यानुसार लाभार्थींना विकास योजनांचा लाभ

झाला आहे व त्यातून त्यांनी व्यवसाय सुरु करून त्यांना काही प्रमाणात उत्पन्न सुरु झाले आहे. यावरून या गृहीतकांची सिद्धता दिसून येते.

गृहितक क्र.२

विकास योजनांच्या निर्णयप्रक्रियेत राजकीय नेतृत्वाचा प्रभाव पडतो.

नमुना निवड केलेल्या लाभार्थी तक्ता क्र. ५.१५ मध्ये गावाप्रमाणे लाभार्थींची संख्या मांडली आहे. यावरून हे लक्षात येते की सर्व योजनांचा लाभ सर्व गावांना होत नाही. राजकीय पुढारी, नेते यांच्या गावामध्ये अधिक लाभार्थी विकास योजनांचा लाभ मिळतो यावरून हे गृहितक सर्वेक्षणावरून सिद्ध झाले आहे.

गृहितक क्र.३

वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचे वाटप करतांना पदाधिकारी वैयक्तिक हितसंबंध जोपासतात.

नमुना निवडीतील सर्व गावांचा विचार केला असता. सर्व योजना लाभ घेणाऱ्या गावांची संख्या कमी आहे हे तक्ता क्र. ५.१५ वरून जाणवते. पंचायत समिती अधिकारी व पदाधिकारी ज्या गावातील सरपंच, राजकीय नेते यांच्याशी संबंध आहेत अशा गावांना योजना वाटप करतांना जास्त लाभ मिळेल या दृष्टिकोनातून योजना वाटप करतात यावरून हे गृहितक काही प्रमाणात सिद्ध झाले आहे.

गृहितक क्र. ४

विकास योजनांमुळे सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासाला चालना मिळाली आहे.

नमुना निवडीतील लाभार्थींना विकास योजनेच्या माध्यमातून जो लाभ झाला त्यातून व्यवसाय सुरु केल्याने त्यांना उत्पन्नाचे साधन मिळाले आहे. तक्ता क्र. ५.१० नुसार ५०० रूपये पासून ते ३००० पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळवणारे एकूण ६४ लाभार्थी आहेत म्हणजे एकूण ८९ लाभार्थी पैकी ६४ लाभार्थींना उत्पन्न मिळते

आहे. यावरून असे लक्षात येते की, ७२.९ टक्के लाभार्थीना उत्पन्न मिळते आहे. यावरून हे गृहितक वरिल टक्केवारीच्या प्रमाणात सिद्ध झाले आहे.

गृहितक क्र. ५

विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत दप्तर दिरंगाई, भ्रष्टाचार व जनतेचे अज्ञान हे दोष आहेत.

नमुना निवडीतील सर्व लाभार्थीनी विकास योजनाचा लाभ मिळण्यासाठी काही प्रमाणात रक्कम भरलेली आहे हे तक्ता क्र. ५.९ यावरील आकडेवारी वरून सिद्ध होते. तसेच लाभार्थीनी मुलाखती दरम्यान त्यांना या योजनाबाबत फार माहिती नाही. त्यामुळे पदाधिकारी व पुढारी यांच्या संगणमताने लाभार्थींकडून योजनेच्या माध्यमातून काही प्रमाणात रक्कम घेतली यावरून हे गृहितक वरिल टक्केवारीच्या प्रमाणात सिद्ध झाले आहे.

निष्कर्ष :-

या संशोधन कार्या करिता नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड पंचायत समितीतील १० गावाची निवड केली. या गावातील विकास योजनाचा लाभ मिळालेल्या लाभार्थी, अधिकारी, पदाधिकारी, ग्रामसेवक, सरपंच, सदस्य इत्यादींच्या मुलाखती घेवून ग्रामीण विकासात विकास योजनाची अंमलबजावणी व त्यातून विकास इत्यादींच्या अनुषंगाने महाराष्ट्राचा विकास विषयांच्या संशोधनातील काही ठळक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. चांदवड पंचायत समितीतील नमुना निवडीतील लाभार्थींचे जातीनुसार वर्गीकरण केले असता हे लक्षात येते की, अनुसूचीत जाती जमाती च्या व्यक्तीसही योजनेतून लाभ मिळाला आहे. तक्ता क्र. ५.१ मधून हे आपणांस पाहता येईल.
२. नमुना निवडीतील लाभार्थींचे शिक्षण कमी असल्याने योजनाबाबत फार माहिती नाही व मिळालेल्या योजनेच्या लाभातून सुरु केलेला व्यवसाय शिक्षण कमी असल्याने फार लाभ करून घेता आलेला नाही.

३. नमुना निवडीतील ८२.१ टक्के लाभार्थी या तरुण व मध्यम वयोगटातील आहेत. विकास योजनाच्या माध्यमातून तरुण महिलांना व्यावसाय संधी उपलब्ध झाली आहे.
४. ९५.५ टक्के लाभार्थी महिला विवाहीत आहेत. महिला विवाहीत असल्याने त्या सहज व्यावसाया निमित्त बाहेर पडू शकतात व व्यावसायातून मिळणारे उत्पन्न त्या घरासाठी हातभार लावतात.
५. नमुना निवडीतील ७४.२ टक्के महिला लाभार्थी मजुरी करणाऱ्या होत्या. विकास योजनेच्या माध्यमातून त्यांना व्यवसायाची संधी उपलब्ध झाली.
६. लाभार्थींची आर्थिक परिस्थितीचा विचार केला असता काही लाभार्थींनी कमी उत्पन्न दाखवून योजनेचा लाभ मिळवला आहे.
७. नमुना निवडीतील ८७.६ टक्के लाभार्थी हे दारिद्र्यरेषेखालील आहेत. विकास योजनेच्या माध्यमातून व्यवसाय करून उत्पन्न मिळवण्याची संधी त्यांना मिळाली आहे.
८. लाभार्थींना विकास योजनाबाबत फारशी माहिती नाही. त्यांना मिळालेला लाभ बाबतही माहिती त्यांना सदस्य, सरपंच, गावातील प्रतिष्ठीत व्यक्तींकडून मिळाली.
९. सर्व लाभार्थींनी योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी काही प्रमाणात रक्कम भरली आहे.
१०. महिला बालकल्याण विभागाच्या योजनांमुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक दुर्बल कुटूंबातील महिलांना लाभ मिळाला असल्याने महिला सक्षमिकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे.
११. शिलाई मशिन, मसाला कांडप, शेवया मशिन या योजनांमुळे महिलांचे आर्थिक शोषण कमी होऊन त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या आहे.
१२. विकास योजनामध्ये अप्रत्यक्षपणे भ्रष्टाचार झाला आहे.
१३. वैयक्तिक लाभांच्या योजनांचा काही ठिकाणी दुरुपयोग झाला आहे.

१४. नमुना निवडीतील ७१.९ टक्के लाभार्थीना विकास योजनेच्या माध्यमातून जो व्यवसाय सुरु केला आहे त्यातून त्यांना काही प्रमाणात उत्पन्न मिळाले.
१५. नमुना निवडीतील ६१.८ टक्के लाभार्थी काही प्रमाणात आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाले आहेत.
१६. योजनेच्या माध्यमातून लाभार्थीने जो व्यवसाय सुरु केला आहे त्यातून अपेक्षित फायदा ६५.३ टक्के लाभार्थीना झाला आहे.
१७. लाभार्थीनी या योजनेतून जो व्यवसाय सुरु केला आहे त्यातून नविन व्यवसाय करणारे लाभार्थीचे प्रमाण कमी आहे.
१८. सर्व लाभार्थींचे शासनाने आणखी नविन विकास योजना सुरु करण्यात याव्यात असे मत आहे.

सारांश रूपाने ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक तसेच अनुसूचित जाती जमातीचे लोक तसेच महिला यांना शासनाच्या विकास योजनांचा लाभ मिळाला आहे व त्यातून त्यांना व्यवसायासाठी संधी उपलब्ध झाली आहे. असे असले तरी या योजनेचा अधिक फायदा समाजातील दुर्बल घटकांना व्हायला पाहिजे. या संदर्भात ज्या उणिवा निरीक्षणातून दिसून आल्या आहेत. त्या उणिवा दूर करण्यासाठी आणि सकारात्मक दृष्टीकोनातून विचार होण्यासाठी काही शिफारशी उपयुक्त ठरू शकतील.

शिफारशी :-

चांदवड पंचायत समितीतील लाभार्थींचा अभ्यास करतांना त्यांना अनेक उणिवा दिसून आल्या त्या दूर करण्यासाठी पुढील शिफारशी साध्यभुत ठरू शकतील.

१. शासनाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात शासकीय योजनांची माहिती देण्यासाठी जिल्हा, तालुका, गाव पातळीवर प्रभावीपणे शिबीरांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे.

२. ग्रामीण भागात विकासात जो असमतोल आहे तो दूर करण्यासाठी त्या-त्या तालुक्यांची नेमकी गरज लक्षात घेवून शासनाने त्या पद्धतीने तेथे वेगळ्या स्वरूपाच्या योजना वा कार्यक्रम सुरू करून त्या तालुक्यांच्या विकासास गती देणे आवश्यक आहे.
३. लाभार्थींना ज्या विकास योजनांचा लाभ दिला जातो व त्यातून जो व्यावसाय सुरू करण्यासाठी प्रशिक्षण शासनाने दिले पाहिजे.
४. विकास योजना वाटप करतांना शासनाने प्रत्येक गावासाठी योजनेबाबत विचार केला पाहिजे.
५. गावपातळी वरून विकास योजना उपलब्ध होण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजे.
६. ग्रामविकास होण्यासाठी प्रत्येक गावासाठी ग्रामविकास अधिकारी नेमावा त्याला त्या गावात राहणे बंधनकारक करावे. त्यांना प्रशिक्षण देवून त्यांच्यामध्ये विकासात्मक दृष्टिकोन निर्माण करावा.
७. अधिकारी आणि पदाधिकारी आपले ऐहिक सुख आणि अमर्याद गरजांपुढे सामान्य जनता आणि दुर्बल घटकांच्या ज्या समस्या जाणून घेण्यात अपयश आल्याचे दिसून येते म्हणून त्यांच्यामध्ये शासनाने सामाजिक ज्ञान आणि विकासात्मक दृष्टिकोनाची जोपासना करावी. तसेच शासनाने योजनांच्या अंमलबजावणीची सुलभ व सोपी पद्धत अंमलात आणावी, त्यासंबंधी कर्मचाऱ्यांना पुरेसे प्रशिक्षण देवून त्यांच्यामध्ये सामाजिक जाणीव जागृती निर्माण करावी.
८. शासकीय कर्मचारी व सरपंच परस्परांशी संगणमत करून किंवा लोकांपासून माहिती दडवून विकास योजना आणि कार्यात गैरव्यवहार करतात. त्यामुळे विकास योजना कार्यक्रमात पारदर्शकता आली पाहिजे.
९. ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक दुर्बल कुटूंबातील महिला सक्षम होण्यासाठी आणखीन नवीन योजना आणण्याची आवश्यकता आहे.
१०. गरजू लाभार्थींना लाभ मिळण्यासाठी शासनाने कार्यशील यंत्रणा आखली

पाहिजे. गैर व्यवहाराला कडक शासन केले पाहिजे. त्यामुळे विकास योजनामधील गैर प्रकार टाळले जातील.

पुणे विद्यापीठ पुणे अनुदानीत संशोधन प्रकल्प
महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत राजची भूमिका : चांदवड
पंचायत समितीचा विशेष अभ्यास

संशोधक : प्रा. श्रीमती विजया जाधव
कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय चांदवड

पंचायत समिती चांदवड महिला बालकल्याण विभागाच्या लाभार्थींसाठी प्रश्नावली

१. लाभार्थींचे नांव :-
- पत्ता :-
२. लाभार्थीची माहिती :-
- वय :-
- शिक्षण :-
- व्यवसाय :-
- जात व धर्म :-
- विवाहीत / अविवाही / विधवा / परितक्ता :-
- कुटुंबाचा मुख्य व दुय्यम व्यवसाय :-
- दारिद्र्य रेषेखालील यादीत नाव आहे का? होय/नाही
- कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न (अंदाजे) :-
३. लाभार्थीला मिळालेली योजना :-
४. या योजनेची माहिती कोणाकडून मिळाली?
.....
५. योजना मिळण्यासाठी किती रक्कम भरली?
.....

६. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी कोणाचे विशेष सहकार्य / शिफारस पत्र मिळाले?

७. या योजनेद्वारे दरमहा किती उत्पन्न मिळते?

८. मिळालेल्या पैशाचा विनीयोग आपण कसा करता?

९. व्यवसायामुळे आपण आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाला का?

१०. व्यवसायाच्या प्रेरणेतून तुम्ही नवीन उद्योग सुरु केला का?

११. व्यवसायामुळे तुमची कुटूंबात प्रतिष्ठा वाढली का?

१२. व्यवसायामुळे तुमची समाजात प्रतिष्ठा वाढली का?

१३. व्यवसायामुळे तुमचा अपेक्षित फायदा झाला का?

१४. शासनाने महिलांसाठी कोणत्या नवीन योजना सुरु कराव्यात?

चांदवड ग्रामपंचायत अभ्यास भेटीत
सरपंच साो, मा.विजय कोतवाल
यांच्याशी चर्चा करतांना प्रा.प्रदीप वेताळ
आणि प्रा.श्रीमती जाधव व्ही.आर.

ग्रामपंचायतीच्या
संबंधीत
माहिती मिळवितांना
प्रा. जाधव व्ही.आर
यांचे संभाषण

चांदवड ग्रामपंचायतीस विद्यार्थ्यांची
अभ्यास भेट- कामकाजा संबंधी
माहिती मिळवितांना राज्यशास्त्र
विभागाचे विद्यार्थी

चांदवड पंचायत
समितीस
विद्यार्थ्यांची
अभ्यास भेट.

विकास योजनांच्या संदर्भात माहिती
मिळविण्यासाठी पंचायत समितीला दिलेली भेट.
सभापती मंगला ताई बर्डे यांच्याहस्ते सत्कार
स्विकारतांना प्रा. व्ही.आर जाधव समवेत
उपसभापती श्री. उत्तम आहेर, गटविकास
अधिकारी श्री. चंद्रकांत ताटे साो.
प्रभारी प्राचार्य आर.ए.पाटील

पंचायत समितीच्या
विकास योजनांची
माहिती मिळवितांना
विद्यार्थी आणि समवेत
चांदवड
पंचायत समिती
पदाधिकारी
आणि अधिकारी वर्ग

चांदवड पंचायत समितीच्या
अभ्यास भेटीचा उद्देश स्पष्ट
करतांना प्रा. जाधव.व्ही.आर,
समवेत पदाधिकारी आणि
अधिकारी वर्ग

चांदवड पंचायत समितीचे
सदस्य श्री. अनिल काळे
विकास योजनांच्या
संदर्भात चर्चा करतांना

चांदवड पंचायत समितीत महिला
विकास व बालकल्याण
विकासयोजने अंतर्गत महिला
मेळाव्यात विद्यार्थीनींचा सहभाग.

पुणे विद्यापीठ पुणे अनुदानीत संशोधन प्रकल्प
महाराष्ट्राच्या विकासात पंचायत राजची भूमिका : चांदवड

पंचायत समितीचा विशेष अभ्यास

संशोधक : प्रा. श्रीमती विजया जाधव
कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय चांदवड

पंचायत समिती चांदवड महिला बालकल्याण विभागाच्या लाभार्थींसाठी प्रश्नावली

१. लाभार्थींचे नांव :-
- पत्ता :-
२. लाभार्थींची माहिती :-
 - वय :-
 - शिक्षण :-
 - व्यवसाय :-
 - जात व धर्म :-
 - विवाहीत / अविवाही / विधवा / परितक्ता :-
 - कुटुंबाचा मुख्य व दुय्यम व्यवसाय :-
३. लाभार्थींला मिळालेली योजना :-
४. या योजनेची माहिती कोणाकडून मिळाली?
.....
५. योजना मिळण्यासाठी किती रक्कम भरली?
.....
६. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी कोणाचे विशेष सहकार्य / शिफारस पत्र मिळाले?
.....
७. या योजनेद्वारे दरमहा किती उत्पन्न मिळते?

